

BETEKINTŐ

2012/3. szám

TARTALOMJEGYZÉK

Gyarmati György: Tizenöt éves az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

Kónyáné dr. Kutrucz Katalin: A Történeti Levéltár működésének jogi keretei és annak változásai

Okváth Imre: Számvetés a „végiggondolt teendőkről”
Történettudományi kutatások a Történeti (Hivatalban) Levéltárban 1997–2012

Cseh Gergő Bendegúz – Petrikné Vámos Ida: Az Adattároló és Feldolgozó
Főosztálytól a Levéltári Főosztályig
Rendhagyó munkabeszámoló az első tizenöt évről

Tóth Eszter: Iratbeszállítás, rendezés, segédletkészítés a levéltárban (1997–2012)

Baráth Magdolna: Felemás desztalinizáció
A törvénysértések lezárása és az állambiztonsági szervek átszervezése
Magyarországon 1962-ben

Gál Éva: Egy amerikai Budapesten

Szerkesztőségi közlemény

Tizenöt éves az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

A magyarországi információs kárpótlás intézményének tágabb társadalmi-politikai környezete*

Bő két évtizeddel ezelőtt a változást akkoriban elkerülhetetlennek tekintőkön belül sokfélék – sokféle múlttal és sokféle jövőképpel – egyre gyarapodó szerveződésekben „nyüzsögve” voltak (voltunk) együtt. Sokfelé is szóródott a „Tovariszi Konyec!” rendező csapata, éppen úgy, mint az egykori támogatók és ellendrukkerek garnitúrája. Akkoriban úgy tűnt, hogy a jövőformáláshoz kapcsolódó naponkénti döntéskényszerek jelentik a komolyabb, érdemi kihívást. A múlt szennyesével való bíbelődéshez képest mindenképp: attól elsősorban feledéssel akartunk szabadulni.

A végbement változások közepette valóban soknak tűnhet az 1997-ig tartó tétovaság, amíg sokféle feladatkörrel – információs kárpótlás, átvilágítás segítése, iratgyűjtés, múltfeltárás – létrejött a Történeti Hivatal. Számosan vélik úgy, hogy késedelmeskedtünk. Mintha csak az 1956-ra vonatkozó egyik markáns közgondolkodási vonulat – a „mindent késve” – áfium uralkodott volna. Késedelmeskedtünk – úgymond – a múlt reprezentánsainak félreállításában és fedőnéven szolgáló szekundánsaik leleplezésében. Ez az „utólag bölcs” nézőpont viszont feledni látszik, hogy az átmenet kezdetén politikai, sőt társadalmi konszenzus formálódott abban a tekintetben, hogy ezúttal – nyolc korábbi huszadik századi rendszerváltáshoz képest – számonkérő székeket, vészbíróságokat, B-listákat nélkülöző lehet az átalakítás. Azoknak, akik az előző századnak akár csak a felét megélték (megéltük), volt elég egyéni és kollektív tapasztalatu(n)k a gyakori rendszerváltások ún. igazságtevéseinek visszásságairól, felemásságairól is.

Behelyezhető a társadalmi elégtételszerzés kérdése a rendszerváltó országok nemzetközi mezőnyébe is. Berlinhez képest valóban kimutatható késedelem, mert ott a hidegháborús Fal leomlásához társuló tömegmozgalom a Bastille-ra emlékeztetően rohamozta meg a keletnémet Állambiztonsági Minisztérium, a hírhedt Stasi épületét már 1989 őszén. (S ezt kihasználva csempészte ki onnét a hátsó kapun a CIA a neki fontos dokumentumok sokaságát – pontosan tudták, hogy mit és hol keressenek.) Az ezzel együtt összeomló NDK átalakulási forgatókönyve – s benne a múltfeldolgozás mikéntje – leginkább Bonnban fogalmazódott: egyre inkább a német újraegyesítéssel belsővé lett „külső” rásegítés határozta meg a kommunista múlttal való szembesülés módját és ütemét.

A többi rendszerváltó országban – már ahol egyáltalán sort kerítettek rá – mindenütt „önerőből” kellett kimunkálni a múlttal való szembesülés „politikailag korrekt” új mechanizmusait, intézményeit. E kihívást illetően a „Münchhausen báró”-effektus volt az egyedüli közös jellemző. Ugyanarra a vezérmotívumra Varsótól Szófiáig minden országban más-más változat született a múlttal való szembesülés intézkedési tartalmát és intézményi formáit tekintve. A történelmi örökségek különbözősége és az eltérő aktuális társadalmi-politikai sajátosságok együttesen formálták az egyes országok saját, egymástól eltérő megoldásait. Ez jellemezte a – Berlin után elsőként – Budapesten 1997-ben létrehozott levéltárat is, amelynek a kommunista korszak titkosszolgálati iratait kellett egybegyűjtenie.

Magyarországon annak idején e kérdés rendezése az ún. átmeneti, rendszerváltó törvénycsomag részét alkotta, s bizony, nem gondoltuk, hogy ez az „átmenetiség” ilyen

* Elhangzott 2012. október 4-én, a *European Network of Official Authorities in Charge of the Secret-Police Files* delegátusainak jelenlétében az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára fennállásának 15. évfordulója alkalmából Budapesten rendezett jubileumi konferencián.

hosszan elhúzódik.¹ Az erre adható magyarázatok ugyancsak sokfélék lehetnek. Magam most csak két szembetűnő okra térek ki. Az egyik: a Történeti Levéltár működése közepette vált nyilvánvalóvá, hogy mennyivel kevesebb a fennmaradt iratok mennyisége ahhoz képest, amennyivel számoltunk. Ami végül levéltárba került, csak a kisebbik hányada – harmada vagy negyede – annak, amennyi egykoron valószínűsíthetően keletkezett.

Az elhúzóadás másik oka egy újabb keletű, aktuális társadalmi-politikai átalakulásra vezethető vissza. Arra, amit a Történeti Levéltár elmúlt évi működéséről szóló jelentése már címében is jelez: „nemzedékváltás”.² A hívószó a kommunizmus évtizedeit átélő – megszenvedő – derékhad fiaira, még inkább az unokák generációjára utal. A közvetlenül érintett nemzedék tagjai közül azok, akik tényleg kíváncsiak voltak rá, hogy mit is hordtak össze róluk az egykori titkosszolgálatok, többnyire már kérték és meg is kapták a rájuk vonatkozó fennmaradt iratokat. Alighanem ugyancsak számosan lehettek – lehetnek – viszont olyanok is, akik nem kívánták újra végigszenvedni egykori meghurcoltatásuk, megaláztatásuk gyomorforgató titkosrendőrségi görbe tükrét. Esetleg ódzkodtak azzal szembesülni, hogy egykori baráti körükből – netalán éppen családi, rokoni körből – kik és milyen képtelenségeket fabrikáltak össze róluk, hogy ezzel segítsék elő saját boldogulásukat, karrierjüket. Most meg arról szól a beszámoló, hogy a közelmúltban egy újabb iratigénylés-cunami öntötte – önti – el a levéltárat, s a megugró számú igénylések között szembetűnően megszorodott az ún. „unokageneráció” tagjaitól érkező megkeresés.

Töprenghetünk, hogy erre az újabb keletű érdeklődésözönre a többgenerációs „családon belüli szolidaritás” ad-e magyarázatot, vagy éppen az ellenkezője: az államszocializmus évtizedeiben általánossá lett atomizált, „kiscsaládi” – illetve az egyre szaporodó „csonkacsaládi” – környezetben felcseperedett ifjabb nemzedék identitáskeresése. Nem zárható ki e két összetevő tudatos – vagy önkéntelen – keveredése sem. Nem utolsósorban a felmenőknek való utánajárás lehet a motiváció. Ez a nemzedék már olyan megsokszorozódott – halmozottan mediatisztált – információözönben nőtt fel, s ebben oly mértékben harapózott el a hírverseny által visszhangosított „ügynökkérdés”, hogy számosan saját állampolgári, „civil” kompetenciájukban akarnak a dolog végére járni. Ez látszik beszüremkedni a közpolitika területére is. Elsődlegesen a fiatalabb generáció reprezentánsai szorgalmazzák újult erővel a múlttal való szembenézést, köreikben fogalmazódik meg újólág az „öntsünk tiszta vizet a pohárba” igénye – el egészen a személyes felelősségkeresésig, illetve annak lehetőség szerinti megtalálásáig, a konkrét, számonkérést sem kizáró nevesítésig. (Ezekről persze rendre hamar kiderül, hogy nem „a régi dicsőségnek” – esetünkben a közelmúlt dicstelenségének – való utánajárás a múltfirtatás igazi motiválója, hanem a póre aktuálpolitikai legitimitáció.)

Ez egyben azt is jelenti, hogy noha a Történeti Levéltár annak idején a rendszerváltó átmenet egyik intézményeként jött létre, még nem ért küldetése végére. A rendszerátalakítás harmadik évtizedében s másfél évtizedes működését követően is további igény van arra, hogy részese legyen a kommunista múlttal való szembesülésnek, hogy időközben felhalmozott tudástökéjével segítse mind az egyéni információs kárpótlást, mind pedig a múlt század második felében Magyarországon történtek részletekbe menő megismerését. Ismét csak két példát hadd említsek e további szükséglet alátámasztására. Egy „unokagenerációs” érdeklődő megkeresése nyomán most bukkantunk rá a kérelmező nagyapjának hat évtizeddel ezelőtti halálát és titkos eltemetésének körülményeit őrző iratokra. Rákosi Mátyás sztálinista terroruralmának éveit már tekinthetnénk történelmi múltnak, csak hogy visszatérően előfordul, hogy most dőlnek ki „csontvázak a szekrényből” – a koszlott levéltári iratokból. Pontosabban, még mindig nem került elő mindenki: alig néhány hete, hogy közreadtunk egy összefoglalót a

¹ A jogszabályi környezet változásairól lásd Kónyáné dr. Kutrucz Katalin összegzését ezen írás után, az „átmenetiség” kinkeserveiről pedig Gyarmati György: *Kísértő közelmúlt – avagy a rendszerátalakítás egyik deficitje*. ÁBTL–L’Harmattan, Budapest, 2011.

² *Nemzedékváltás. Beszámoló az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára 2011. évi működéséről*. ÁBTL, Budapest, 2012.

recski rabmunkatábor „pokolbéli víg napjairól”.³ Abban – a rendelkezésükre álló források alapján – megpróbáltuk összeszámlálni és nevesíteni mindazokat, akik ott őrizetesként megfordultak. Még éppen csak hogy elkezdődött a kötet forgalmazása, de máris többen jeleztek vissza a szerzőknek: rokoni, illetve ismeretségi körükből igenis gyarapítani tudják a névsort olyanokkal, akik Recsken raboskodtak, de nem találták őket az elősoroltak között. A forráshiányt – ma még –, úgy tűnik, képes valamelyest ellensúlyozni a múltfeltárás publikációkon keresztül történő „társadalmasítása”.

Nehéz megjövendölni, hogy mikor érünk a végére e „végtelen történetnek”, de azt bizonyosan állíthatjuk, hogy még messze nem tartunk ott. S alighanem a többi térségbeli ország sem. A Stasi iratáradatát őrző és gondozó BStU intézet esetében néhány éve Berlinben felmerült: a mostani évtized elejére integrálódnia kellett volna a németországi nemzeti levéltár, a Bundesarchiv szervezeti rendjébe. Az időpont elmúlt, a Bundestag kinevezte a BStU új igazgatóját, s az intézmény megszüntetése – legalábbis egyelőre – lekerült a napirendről. Az elmúlt évben, amikor a budapesti Történeti Levéltár iratanyagát illetően is felmerült egy meggondolatlan gondolat, nemkülönben megtapasztalhattuk külföldi társintézeteink szolidaritását. Tudunk róla, hogy Romániában – többek között a CNSAS által őrzött iratok feltárásának hozadékaként – a közelmúltban bukkantak rá Márton Áron gyulafehérvári katolikus püspök egykori megfigyelési iratainak egy terjedelmes kontingensére. 236 újabb dossziéről van információnk, ami több mint félszáz ezer iratoldal. Milyen mértékben lehetett szponzorált a Securitate, ha egy – igaz, megkülönböztetett – személyre képes volt ennyi iratot termő/termelő lehallgatót, operatív technikát, hivatásos apparátust és ügynökhálózatot fordítani évtizedeken át. S mennyi időbe, energiába kerül majd ennek autentikus történeti feldolgozása? Meghurcoltak százezrei tekinthetők még „temetetlen holtaknak”, s a kollektív nemzeti emlékezetet a minél számosabb egyedi sorsok megismerése gyarapíthatja. Ennyiben a budapesti Történeti Levéltár is a magyar nemzeti emlékezet letéteményese: úgy, ahogy ezt az intézményt több szomszédos országban is nevezik: ilyen a lengyel vagy a szlovák Nemzeti Emlékezet Intézete. E reinkarnálódott Antigonék feladatai megsokszorozódnak a jelenkorban, midőn a közelmúlt bűneit kísérlik meg – legalább virtuálisan – orvosolni.

A Történeti Levéltár 15 évéről – címszavakban

A budapesti Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára 15 éve jött létre. Jogelődjét – Történeti Hivatal néven – 1997-ben létesítették, az intézmény 2003 óta működik jelenlegi nevén. A Történeti Levéltár a magyarországi államszocializmus évtizedeiben tevékenykedő titkosszolgálatok fennmaradt iratait őrzi. Szaklevéltári feladatköre egyfelől a kommunista titkosszolgálatok tevékenysége révén joghátrányt szenvedett – vagy ténylegesen meg is hurcolt – személyeknek (jogutódaiknak) hozzáférhetővé tenni a róluk fennmaradt iratokat.

Az elmúlt másfél évtizedben mintegy 30 000 hozzánk fordulóból közel tízezer állampolgárnak több mint félmillió (545 000) iratoldalt juttattunk: ez jelenti az *egyéni információs kárpótlást*. Rögtön hozzá kell ehhez tenni, hogy igazából ez a feladat különbözteti meg az ÁBTL-t minden más köz- vagy magánlevéltártól. A hozzánk forduló állampolgárt – törvény adta jogán – elsődlegesen a munka „kimeneti” (output) oldala érdekli: az, hogy egykori megfigyeltségéről, meghurcoltatásáról minél teljesebb tájékoztatást kapjon. Ehhez viszont a Történeti Levéltárnak nem csupán elvileg, hanem ténylegesen tudnia kell, hogy – a jelenleg rendelkezésre álló mintegy hatvanmillió oldalon – egy-egy állampolgárról, mely dosszié (dossziék) mely oldalain lelhető fel releváns adat vagy szöveg(rész). E nélkül ugyanis aligha teljesülne az egyéni információs kárpótlás. Ehhez képest egyetlen más levéltárnak sincs olyan feladata, hogy bárkiről – lehetőség szerint – minden előfordulási „forráshelyet” felderítve szolgáltatson az érintettre vonatkozó tudnivalót. A példa fordítottjával talán még inkább szemléltethető a mondandó lényege. A leginkább időigényes egy-egy hozzánk forduló számára nemleges választ adni: amíg ugyanis a feladatát végző referens a „végére jár” annak, hogy az

³ Bank Barbara – Gyarmati György – Palasik Mária: „Állami titok”. *Internáló- és kényszermunkatáborok Magyarországon, 1945–1953*. ÁBTL–L’Harmattan, Budapest, 2012.

igénylőről tényleg nincs fellelhető adat, adott esetben több munkaórát emészt fel, mint másik öt állampolgár számára a megtalált iratok (iratmásolatok) előkészítése.

Továbblépve, ugyancsak iratainkon nyugszik az ún. *kollektív információs kárpótlás*. A Történeti Levéltár kutatói jogosítvánnyal látogatók számára az eltelt tizenöt évben – közel ötezer kutatási tárgykörre – több mint háromnegyed millió (787 000) iratot adtunk ki másolatban. Utóbbi esetben az is figyelembe veendő, hogy egy-egy kutató a fénymásolásra kijelölt iratoknak akár a sokszorosát nézi át eredetiben, ennyi irat előkészítésére tart igényt. Ennek hozadéka a kollektív információs kárpótlás egy-egy újabb darabja, dokumentumközlés, tanulmány, könyv, esetleg film változatban.⁴

Arról sokféle legendát hallhatott a kortársak eziránt érdeklődő hányada, hogy a békés, „tárgyalásos” rendszerátalakítás éveiben a titkosszolgálati iratok számottevő része – Magyarországon legalábbis – szép csendesen elkallódott, eltűnt-eltűntették: bottal üthetjük a nyomát.⁵ Az kevésbé közismert, hogy az információs kárpótlás intézményének megalakulása nyomán a maradék hányad, mondhatni, „szénakazalként” érkezett a levéltárba. Mindmáig a napi munka része, hogy helyreállítsuk a titkosszolgálatok munkavégzési lenyomatainak azt az „irattári rendjét”, amely egykori tényleges működésük során talán soha nem is létezett. A Történeti Levéltár falai között folyó munkának legkevésbé látványos – de elsődleges fontosságú – része, hogy a megkapott, gyakorta erősen rongálódott iratok szemétdombját a múltfeltárás előfeltételeként megfelelő logisztikai rendbe illesszük. *A rendezetlen összevisszaságban érkezett holt iratokból a levéltárosi gondozás révén lesz érdemileg hasznosítható történeti forrás.* Eközben válik rekonstruálhatóvá például az intézménytörténethez nélkülözhetetlen szervezeti-működési séma – annak változása –, és ennek hozadékeként tárható fel az is, hogy kik, mikor, milyen beosztásban működtették a pártkulisszák mögötti titkosszolgálatok gépezetét. (Szakzsargonban ezt hívják archontológiának.)

E nyomvonalon haladva adja magát a következtetés: a titkosszolgálati iratok hozzáférhetővé válása érdemi adalékokkal gazdagíthatja a huszadik század második felében regnáló államszocialista berendezkedés *politikátörténeti* feldolgozását, megismerését. De itt azonnal fordítok is mondandóm irányán. Irataink belső tematikai arányait nézve mintegy 12 százaléknyi anyaghányad tudósít a politikátörténethez közelebb álló intézménytörténetről (szolgálatok működési iratai),⁶ ugyanakkor a túlnyomó többség (kb. 81%) informál a megfigyeltekről, a meghurcoltakról, a huszadik század második felének passióját végigjárni kényszerített áldozatokról, akiknek döntő többsége – régies szófordulattal élve – „a köznép” politikai névtelenjeiből került ki. A vizsgálati, megfigyelési, nyomozati iratok – de alkalmasint még a pletykálkodástól sem idegenkedő besúgójelentések számottevő hányada is – *a társadalmi megélés-elszenvedés* formaváltozatainak lenyűgöző vagy éppen elborzasztó sokféleségét rejt. Azaz, a titkosszolgálati iratok Magyarországon fennmaradt hányada sokkal inkább *a korszak sok nézőpontú társadalomtörténeti megismerhetőségének sajátos kincseshányada*. Persze, türelmes és sziszifuszi kutatómunka hozadékeként, a szakmai konvenciók betartása közepette érvényesített forráskritikával, miközben – esetenként – az intuíció sem nélkülözhető.

Harmadik törvény szabta feladata a Történeti Levéltárnak, hogy maga is részt vegyen az őrzött dokumentumokra támaszkodó történeti múltfeltárásban. A levéltár szervezeti rendje – munkatársainak belső létszámaránya – elsődlegesen az előbb említett két feladat teljesülését szolgálja. A túlnyomó többségben lévő, levéltárosként tevékenykedő kollégák közül viszont többen kettős elhivatottsággal teszik a dolgukat:

⁴ Esetünkben a kutató nem a Történeti Levéltár alkalmazásában álló – magyar vagy külföldi – személyt jelent. Magyarországon a törvényi szabályozás sokkal szélesebb körben bízta a kollektív információs kárpótlást is jelentő történeti múltfeltárást „külső” professzionistákra, mint némely más posztszocialista ország esetében.

⁵ Tegyük hozzá rögtön, hogy az államszocializmus regnálása idején, különösen 1956 októberében voltak jelentős – részben a forradalmárok által végzett, részben „cégen belüli” – iratpusztítások, a Kádár-korszakban ehhez visszatérően társultak különböző szempontú selejtezések, iratmegsemmisítések.

⁶ A fennmaradó 7 százaléknyi irat szól az ún. ügynökökről, besúgókról – mint szervtörténeti dokumentum –, hiszen a hálózati személyek által készített (besúgói) jelentések már ismételtelen a megfigyelték sokaságáról informálnak.

archiváriusi feladataik mellett vállalnak részt Magyarország közelmúltjának történeti rekonstrukciójából. Hozzájuk képest igencsak szerény létszámú a levéltár főhivatású kutatóinak a száma. Ennek megfelelően próbáltunk meg lehetőségeinkhez mérten bekapcsolódni annak a korszaknak a történeti feltárásába, amelyet a levéltár gyűjtőköre – illetve időkerete – lefed. Nem számítva az Országgyűlés tájékoztatását szolgáló éves beszámolóinkat, eddig mintegy félszáz önálló kötetet adtunk közre – részben kollégáink saját munkáiként, részben tanulmánykötetként vagy forráspublikációként. További két tucat – többnyire a levéltár forrásait hasznosító, de más intézménynél dolgozó kolléga szerzőségét dicsérő – kötet közreadását támogattuk. Emellett épp a napokban éri el a százát azoknak a jelenkor-történeti közleményeknek a száma, amelyek a levéltár saját elektronikus folyóiratában, a *Betekintő*ben láttak napvilágot.⁷ Közel félezer olyan további tanulmány, forrásközlés fűződik a Történeti Levéltár munkatársainak nevéhez, amelyet mások által gondozott tanulmánykötetekben, folyóiratokban tettek közkinccsé. Nem tisztünk megítélni, hogy az éves átlagban háromkötetnyi teljesítmény, illetve hogy hetente egy-egy újabb szakmai publikáció került ki a levéltár munkatársainak tolla alól, sok-e vagy kevés. Ennyire tellett.⁸ Mindenesetre a fentebbi „magamutogató” adatok – ismereteink szerint – egyharmadát teszik ki azoknak a múltfeltáró *szakmai közleményeknek*, amelyek az elmúlt másfél évtizedben a Történeti Levéltár anyagait hasznosítva születhettek meg. Ez persze bizonyára csak nagyon hozzávetőleges adat. Nem azért, mert a mérleg készítésekor mellőztük a történetinek látszó „ügynökvadász” publicisztikát, illetve a főként ennek kapcsán „gittet rágó” zszurnalisztika özönét. Sokkal inkább azért, mert annak a több száz úgynevezett „külső” kutatónak a munkásságát is képtelenség nyomon követni, akik Clio szolgáljaként látogatják hűségesen kutatótermünket, miközben közülük is csak kevesen emlékeznek a régi tradícióra: a magára adó kutató egy-egy példányt eljuttatott valaha annak a levéltárnak a könyvtárába, amelyiknek az anyagai között búvárkodott. (Ennek pótlását megkönnyítendő: titkarsag@abtl.hu)

Megszakítom az „önfényezést” szakmai teljesítményük/teljesítményünk(?) tekintetében, ily módon megsértve több kollégámat, akik a levéltár több mint kéttucatnyi kiállításának létrehozásán – és fizikai installálásán – annyit fáradoztak, holott erre éppoly részletességgel illene kitérni, mint az évek óta nagy népszerűségnek örvendő rendezvény-sorozatunkra, a *Történelmi Kávéház*ra. (Valamelyes gyógyír lehet számukra, hogy a legjelentősebb, a recski rabmunkatábor területén létesített kiállításunkról a jubileumi program délutáni részében két formában is megemlékezünk.)

Az elmúlt tizenöt év egy másfajta számadást is lehetővé tesz – ha éppen nem megkövetel. A levéltár alapításának évében, mindenfajta beosztást számba véve, 42-en kezdtük a munkát. Egy szűk évtizede 98–99 fő a „normál létszámunk”. E beszámolóra készülve viszont én lepődtem meg a leginkább, hogy ennél jóval többen megfordultak

⁷ A *Betekintőről* lásd még Okváth Imre, illetve Cseh Gergő Bendegúz – Petrikné Vámos Ida tanulmányait a lap jelen számában.

⁸ A levéltár önálló kiadványainak jegyzéke minden újabban közreadott kötetünk végén megtalálható. A munkatársak egyéni publikációs jegyzéke pedig az Országgyűlés számára készített – szintén publikus – évenkénti jelentéseinkben olvasható. A Történeti Levéltár fennállásának 15. évfordulójához kapcsolódóan megjelentetett önálló kiadványok: Gyarmati György: *Kísértő közelmúlt – avagy a rendszerátalakítás egyik deficitje*. ÁBTL–L’Harmattan, Budapest, 2011; *Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára*. (Levéltár-ismertető.) Budapest, 2012; *The Historical Archives of the Hungarian State Security*. (Archives-guide.) Budapest, 2012; Bank Barbara – Gyarmati György: *Recsk. Kényszermunkatábor, 1950–1953*. (Kiállításalkalauz.) ÁBTL, Budapest, 2012; Bank Barbara & György Gyarmati & Mária Palasik: *Recsk. The Hungarian Gulag, 1950–1953*. ÁBTL, Budapest, 2012; Bank Barbara – Gyarmati György – Palasik Mária: „Állami titok”. *Internáló- és kényszermunkatáborok Magyarországon, 1945–1953*. ÁBTL–L’Harmattan, Budapest, 2012; *A nagy testvér szatócsboltja. Tanulmányok a magyarországi titkosszolgálatok tevékenységéről, 1945–1989*. (Szerk. Gyarmati György és Palasik Mária.) ÁBTL–L’Harmattan, Budapest, 2012; *Big Brother’s Miserable Little Grocery Store. Studies on the History of the Hungarian Secret Services After World War II*. (Ed. by György Gyarmati & Mária Palasik.) ÁBTL & L’Harmattan, Budapest, 2012; *Prelude to Demolishing the Iron Curtain*. (Ed. by György Gyarmati.) ÁBTL & L’Harmattan & City of Sopron, Budapest–Sopron, 2012; *A megtorlás szervezete. A politikai rendőrség újjászervezése és működése, 1956–1962*. (Szerk. Cseh Gerő Bendegúz – Okváth Imre.) ÁBTL–L’Harmattan, Budapest, 2012 (megjelenés alatt).

nálunk – régi szóhasználattal élve – „munkakönyves” főállású munkatársként. Több mint húsz fő a levéltárból vonult nyugállományba, de voltak olyanok is, akiknek szó szerint meghaladta az erejét a minden kollégától megkövetelt naponkénti maximális erőfeszítés, s másutt kereste – keresi – boldogulását. Hozzáteszem, utóbbiakat is fenntartás nélkül meg lehet érteni. A Történeti Levéltár fennállása óta három és fél épületrekonstrukciót, átépítést élt át, folyamatos üzemmód közepette, s bizony, nehéz úgy előkészítendő iratra koncentrálni, kárptólást igénylő állampolgárral vagy éppen külső kutatóval konzultálni, hogy közben verőfényes égbolt alatt is „zeng a ház”; falat és födémeket remegtetően dübörög az exkavátor vagy a légkalapács – 8-10 méternyi közelségben. A három utáni „fél” pedig az a tartós felfordulás volt, amelyet több mint egy éven át – az alább még érintendő – iratmentő vállalkozásunk technikai eszközeinek elhelyezése és logisztikai megszervezése okozott.

A létszám és az ellátandó feladatok dinamikája – azt is mondhatnám, anomáliája – két másik összevetésben tehető köznapi módon megfoghatóbbá. Az egyik metszet: noha a Történeti Levéltár – az őrzött iratok terjedelme tekintetében – az ország legkisebb levéltárai közé tartozik, kutatóforgalma alapján mégis a legnagyobbakkal vetekszik. Az utóbbi fél évtizedben hozzávetőleg ugyanannyi iratmásolatot adtunk ki évenként „külső” kutatók igénye alapján, mint az archivárius szakma létszámában többszörös, őrzött iratainak mennyiségében pedig több mint huszonkétszeresen nagyobb – s egyben a legpatinásabb – intézménye, a Magyar Országos Levéltár, mely éppen napjainkban „bucskázik át a fején”, hogy Magyar Nemzeti Levéltárként kezdje működésének új korszakát. Kívánjunk nekik sikert és főként kellő muníciót az intézményi metamorfózishoz.

Nemkülönben az elsők között vagyunk az országban a modern levéltáraktól egyre inkább elvárt elektronikus iratkezelés tekintetében. A Történeti Levéltárban a belső munkafolyamat minden egyes szakasza – és azok lépésenkénti dokumentálása, „belső ellenőrzése” is – elektronikus láncolaton keresztül zajlik. Magyarán az állambiztonsági iratokban való eligazodás speciális többlétevése közepette sajátították el kollégáink az elektronikus levéltári munkafázisok fortélyait is. Miután a levéltár törvény szabta szolgáltatási feladatköre – mint fentebb említettem – output szemléletű, a kutyát sem érdekli, hogy mi rejlik az ABTLINFO „fedőnév” mögött. Ez a naponta bővülő elektronikus adatbázis funkcionális munkavégzésünk szíve, egyben a második világháború utáni magyar titkosszolgálati szervek legkiterjedtebb „komplex” adattára, és a benne való eligazodást nélkülözhetetlenné tevő know-how. Ha tetszik, virtuálisan „újraépítettük” a kommunista pártgyeduralom államvédelmi-állambiztonsági rendszerét úgy, hogy ténykedésük „társadalmi lenyomatát” is hozzárendeltük – értve ezen a megfigyelték, meghurcoltak regiszterét is. Mindezt persze csak olyan átláthatósági szintig tudtuk – tudjuk – elvégezni, amilyen mértékig a levéltárba került irategyüttes lehetővé teszi, de ez mégiscsak a legszélesebb körű és igény szerint aktiválható, többregiszteres tudástár.

Az egykori titkosszolgálatok hivatásosaira, hálózati személyeire és a rendszer megfigyeltjeire-meghurcoltjaira vonatkozóan ez a – keresztlekérdezésekre is alkalmas – tudásbank és az ebben való „bankolás” egyedi, semmilyen mesterképzésen vagy akár posztgraduális kurzuson el nem sajátítható, önálló fejlesztésű szellemi termék: ennyiben is unikális az ÁBTL a magyar levéltári rendszerben. És ennyiben is egyedi a mindezt létrehozó levéltáros-informatikus csapat, illetve az ennek használatát elsajátító kollektíva. Mindennek ráadásul elkészítettük azt a kutatók számára hozzáférhető, „felhasználóbarát” verzióját is, amely változat – az adatvédelmi kötelezettségekre tekintettel – némileg redukált információitemet jelenít ugyan meg, de ebből a kellően bőséges információ-étlapból a kutató akár saját maga számára állíthatja össze a kutatási témájához kikérni gondolt forrás-menüt. Az előkészületi fázisban megkerülhetetlen tömeges iratdigitalizálás miatt kapcsolhatom ehhez a részhez azt az elmúlt évben lezárult, a Norvég Alap támogatásával végrehajtott iratmentési, savtalanítási és konzerválási projektünket, melynek keretében a leginkább rongálódott mintegy 1 300 000 iratunk élettartamát, használhatóságát sikerült több évtizeddel meghosszabbítanunk.

Többet erről se szólok, mert a vonatkozó szakmai beszámoló – honlapunkon túl is – több helyen olvasható.⁹

A másik összevetés nemzetközi vonatkozású. A posztoszocialista országokban hozzánk hasonlóan életre hívott társintézményekhez viszonyítva a budapesti Történeti Levéltár (majdnem) a legkisebb létszámú. Ez persze a kezelt iratmennyiség volumene mellett abból is ered, hogy országonként különböző szerkezetben, illetve eltérő feladatkörökkel ruházták fel a közelmúlt feltárását „gondozó” intézményeket. E differenciákból adódik, hogy a budapesti Történeti Levéltárban esetenként még szakreferens sincs olyan feladatokra, amit – vagy amelyeket – másutt önálló szervezeti egység (osztály) intéz. Ugyanígy nem tudunk olyan gyakorisággal és olyan széles tematikák mentén szervezett konferenciákra előadót küldeni, mint amilyen kondíciók némelyik társintézményünk számára rendelkezésre állnak, mindenesetre – velünk ellentétben – van rá témaspecialista, szervező apparátus és nem utolsósorban megfelelő anyagi háttér. Éppen „kisinas” voltunk miatt hatványozottan fontos számunkra a posztoszocialista országok társintézeteinek időközben létrejött nemzetközi szervezete. Hivatalos nevén *European Network of Official Authorities in Charge of the Secret Police Files*, de mi magunkat egymás között csak „hét nővérnek” hívjuk. Fontos volt ez az egymásra figyelés, midőn szófiai társintézetünk veszélyeztetése idején Brüsszelig és Strasbourgig menő szolidaritás szerveződött. Különösen fontos volt ez számunkra az elmúlt évben, midőn felmerült, hogy a budapesti Történeti Levéltár iratanyagát „eredetiben” kellene visszaszolgáltatni az egykoron megfigyelteknek, meghurcoltaknak. A „hét nővér” társintézetei élénk figyelemmel kísérték a magyarországi fejleményeket, és szolidaritásukat nyilvánították a budapesti Történeti Levéltárnak, amelyik a parlamentet és az illetékes minisztériumot petíciózta e kellően végig nem gondolt „ötlet” visszavonása érdekében. Az erőfeszítés eredményre vezetett: többek között emiatt is lehetünk most itt együtt e jubileumi rendezvényen. Az intézetek közötti rendszeres – és nem csupán vezetői szintű – szakmai konzultációk legalább olyan fontosak a retrospektív iratmegismerésben, mint a múltfeltárás újabb hozadékának prezentálása közös konferenciáinkon.

Ugyancsak a „munka-barátság” indukálta kölcsönös odafigyelés hoz elő szomorú epizódokat is. Emlékezzünk meg Ján Langosról, a szlovákiai Ustav Památi Národa (Nation’s Memory Institute) első elnökéről, a lengyel Instytut Pamięci Narodowej (Institute of National Remembrance) nála is fiatalabban elhunyt elnökéről, Janus Kurtyka úrról, valamint Ticu Dumitrescu úrról, akit mint a romániai CNSAS-t létesítő törvény atyját ismerhettünk. Talán nem veszik tolakodásnak, ha ehhez hozzáteszem, hogy a budapesti Történeti Levéltár az elmúlt évtizedben két aktív kollégáját és két nyugdíjas munkatársát temette el.

Végül engedjenek meg néhány szót a jelen helyzetről és a kilátásainkról. Legújabb fejleményként annyit mondhatunk az információs kárpótlás tekintetében, hogy ez év első felében egy állampolgári iratigénylés-cunami öntött el bennünket. Négyeszer annyian fordultak hozzánk 2012 első felében, mint az évtizednyi „átlagos” érdeklődés, és ez közel annyi, mint a megelőző négy évben érkezett megkeresések együttes száma. Ha azt veszem figyelembe, hogy a feladathoz rendelhető létszám tekintetében eddig is „csúcsra járatva” üzemeltünk, ez az újabb kihívás ténylegesen haladja meg teljesítőképeségünket abban az értelemben, hogy a hozzánk fordulóknak belátható időn belül reményük legyen hozzájutni az őket megillető iratokhoz. De fogalmazhatnék úgy is, hogy a Történeti Levéltár iratainak alig van olyan szegmense, amely éveken – netalán évtizedeken – érintetlenül porosodna, mert senki nem kíváncsi rá. Ellenkezőleg, szó szerint élő, illetve újraélesztett, kis túlzással szinte naponta átforgatott, intenzív hasznosulása a nálunk őrzött irategyüttes.

Ehhez várható az év hátralevő részében a magyarországi Nemzeti Emlékezet Bizottságának életre hívása. Az még nem tudható, hogy milyen múltfirtatási körökre terjed majd ki ezen új szervezet „profilja”, akciórádiusza, de nem igényel különösebb

⁹ Cseh Gergő Bendegúz: Államvédelem és állományvédelem. Tömeges iratsavtalanítási program a Történeti Levéltárban. In *Nemzedékváltás. Beszámoló az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára 2011. évi működéséről*. ÁBTL, Budapest, 2012. 39–55. Lásd még *Levéltári Szemle*, 2012. 2. sz. 42–51.

jóstehetséget annak valószínűsítése, hogy tevékenységük döntő mértékben alighanem a Történeti Levéltár iratainak információira fog igényt tartani. Ezt illetően csak Cromwell bonmot-jának parafrázisával tekinthetünk a jövőbe: „bízunk Istenben és szárazon tartjuk a puskaport”. Reménykedünk abban, hogy a jogalkotók – a helyszűkével is kínlódó Történeti Levéltár csúcsra járatott üzemmódja ismeretében – az újabb ránk váró feladatokkal arányos munícióról is gondoskodnak.

A Történeti Levéltár működésének jogi keretei és annak változásai

Magyarországon a múlttal való szembenézésnek, az ártatlanul meghurcolt és/vagy kárt szenvedett személyeknek – ha úgy tetszik, az igazságtételnek – az első törvényi megjelenése az 1956-os forradalom és szabadságharcban való részvételükért meghurcolt személyek ítélete semmisségének kimondása volt. A törvényt a rendszerváltozás előtti utolsó országgyűlés hozta meg, mely a forradalmat még „népfelkelésnek” nevezte. Ezt a semmisségi törvényt a későbbiekben még három további követte. A semmisségi törvények erkölcsi elégtételt nyújtottak az előző rendszer politikai elítélteinek számára.¹

Az áldozatoknak nyújtott erkölcsi elégtételen túlmenően törvények születtek az életüktől és szabadságuktól, továbbá a vagyonuktól jogtalanul megfosztottak kárpótlásáról is.²

Az áldozatok rehabilitálása és kárpótlása mellett törvényhozási kísérletek történtek a kommunista rendszer bűneinek feltárására és a felelősök megnevezésére, a politikai okból nem büntetett legsúlyosabb bűncselekmények elkövetőinek felelősségre vonására, illetve a jogtalanul szerzett előnyök elvonására, az állampárt iratainak állami tulajdonba vételére és az átvilágításra vonatkozóan. E körben még ma is hatályos törvény született a politikai érdekért szerzett egyes nyugdíjak elvonásáról, az állampárt iratai legalább egy részének állami tulajdonba vételéről és az átvilágításról.³ A felelősségre vonásra vonatkozó törvények viszont rendre megbuktak az Alkotmánybíróságon.

A rendelkezésekre álló hely szűke miatt csak az átvilágítási törvényről írok röviden, mert ez a törvény az, amelynek közvetlen köze van a levéltár, illetve jogelődje létrejöttéhez. Két megjegyzés azonban idekívánkozik: az első, a fentiekből is látható, hogy a magyar törvényhozás az áldozatok rehabilitálására és a kárpótlásra helyezte a hangsúlyt (az, hogy ezt jól vagy rosszul tette-e, meghaladja ennek az írásnak a kereteit). A második, a magyar kezdeményezéshez hasonló, de még a „nullum crimen sine lege” elvét is áttörő német felelősségre vonási törvényt az ottani Alkotmánybíróság nem tartotta alkotmányellenesnek.⁴

A Történeti Hivatal megalakulása

¹ 1989. évi XXXVI. törvény az 56-os népfelkeléssel összefüggő elítélések orvoslásáról, 1990. évi XXVI. törvény az 1945 és 1963 közötti törvénytörő elítélések semmissé nyilvánításáról, 1992. évi XI. törvény az 1963 és 1989 között elkövetett egyes állam és közrend elleni bűncselekmények miatt történt elítélések semmissé nyilvánításáról, és a 2000. évi CXXX. törvény az 1956. évi forradalom és szabadságharc utáni leszámolással összefüggő elítélések semmisségének megállapításáról.

² 1991. évi XXV. törvény a tulajdonviszonyok rendezése érdekében, az állam által az állampolgárok tulajdonában igazságtalanul okozott károk részleges kárpótlásáról, az 1992. évi XXIV. törvény a tulajdonviszonyok rendezése érdekében, az állam által az állampolgárok tulajdonában az 1939. május 1-től 1949. június 8-ig terjedő időben alkotott jogszabályok alkalmazásával igazságtalanul okozott károk részleges kárpótlásáról, és az 1992. évi XXXII. törvény az életüktől és szabadságuktól politikai okokból jogtalanul megfosztottak kárpótlásáról.

³ 1991. évi XII. törvény, az egyes nyugdíjak felülvizsgálatáról, illetőleg egyes nyugdíj-kiegészítések megszüntetéséről, és az 1991. évi LXXXIII. törvény a levéltári anyag védelméről és a levéltárakról szóló 1969. évi 27. sz. törvényerejű rendelet módosításáról.

⁴ „Nullum crimen sine lege” elve, vagyis nincsen bűncselekmény törvény nélkül. (Ezen elv szerint csak olyan magatartás miatt gyanúsítható meg bárki, amely az elkövetés időpontjában már szerepel bűncselekményként megfogalmazva a büntető törvénykönyvben.)

Az egyes fontos tisztségeket betöltő személyek ellenőrzéséről szóló 1994. évi XXIII. törvény (a továbbiakban: Etv.), mint eredeti címe is mutatja, első változatában csak az átvilágításról rendelkezett. A törvény 25 pontban sorolta fel azokat a tisztségeket, amelyek esetében meg kellett vizsgálni az adott tisztséget betöltő személyek múltját. Többek között azt, hogy teljesítettek-e hivatásos tisztként szolgálatot a BM III/III-as Csoportfőnökségnél vagy elődeinél, illetve végeztek-e ezek részére érdemi hálózati tevékenységet.

A törvényt többen megtámadták az Alkotmánybíróság előtt. A testület ugyanakkor – mulasztással előidézett alkotmányellenesség megállapítása céljából – hivatalból is megindította eljárását, majd – az együttes vizsgálat és döntés végett – az indítványokat és a hivatalból indult eljárást egyesítette. Ennek az egyesített eljárásnak az eredménye a 60/1994./XII.24./ számú AB-határozat, mely több pontban alkotmányellenesnek minősítette az Etv.-t. (A kérelemre indult eljárás következménye elsősorban az lett, hogy nagymértékben szűkült az átvilágítandók köre.)

A hivatalból megindított eljárás következményeként a határozat kimondta, hogy az Országgyűlés mulasztásos alkotmányértéktét követett el azzal, hogy nem biztosította az információs önrendelkezési jog gyakorlását azoknak a személyeknek, akikről a BM III/III-as Csoportfőnöksége, illetve elődei adatot gyűjtöttek, vagy jelentéseikben szerepeltek.

Az Alkotmánybíróság döntésének ez a része eredményezte a Történeti Hivatal létrehozását. A mulasztásos alkotmányellenesség kimondása mellett ugyanis az Alkotmánybíróság felhívta az Országgyűlést arra, hogy jogalkotói feladatát e tárgyban 1995. szeptember 30-ig teljesítse. A döntést követően a belügyminiszter történészekből és levéltárosokból álló bizottságot hozott létre a Belügyminisztériumban és a BM irányítása alatt álló szerveknél lévő iratok feltárására. (Magyarországon a volt állambiztonsági szervek iratainak jelentős részét ezek a szervek őrizték.) A bizottság 1995. június 30-án készítette el jelentését, melyben „állambiztonsági történeti hivatal” felállítására tett javaslatot. A leendő hivatal feladataként a volt állambiztonsági szervek iratainak őrzését és kezelését, az emberek információs önrendelkezési jogának biztosítását, az iratokban való tudományos kutatás lehetővé tételét, továbbá a hivatal által végzendő tudományos kutatást és publikálást határozta meg.

A Kormány törvényjavaslata

Az Alkotmánybíróság döntésében foglaltaknak eleget téve, a kormány 1995. decemberében nyújtotta be az Országgyűlésnek a T/1805. számú törvényjavaslatát. (A javaslatban egyébként a Hivatal létrehozásán kívül az átvilágítandók körének jelentős mértékű csökkentése is szerepelt.)

A Történeti Hivatalnak átadandó iratok köre

A Történeti Hivatalnak átadandó iratok körét a javaslat képlékenyen határozta meg. Idézem: „Az 1990. február 14-e előtt keletkezett, és az e törvény hatálybalépésekor azokat őrző szerveknek a hatályos jogszabályokban meghatározott feladatai ellátása céljából nem szükséges adatokat tartalmazó és maradandó értéket képező, de a Levéltári törvény (a továbbiakban Ltv.) hatálya alá nem tartozó iratainak, valamint az Etv. 5.§-a szerinti bizottság eljárása során keletkezett iratoknak elkülönített őrzését a Történeti Hivatal látja el.”

Annak pontos meghatározása azonban, hogy mely szervek által keletkeztetett és kik által őrzött iratokról van szó, a javaslat szövegében nem történt meg, mint ahogy az sem derült ki (a levéltári törvényből sem), hogy e sejtelmesen meghatározott iratok közül mi tartozik az Ltv. hatálya alá, és mi nem.

Az információs önrendelkezési jog gyakorlásának lehetősége

Az információs önrendelkezési jog gyakorolhatósága szempontjából a törvényjavaslat nem tett különbséget áldozatok és tettesek között, minden olyan személyt „érintettnek”

tekintett, akinek személyes adata a törvény hatálya alá tartozó iratokban *bármilyen jogcímen* szerepel.

Ezekben az iratokban szerepelnek törvénytelenül elítéltek, „csak” törvénytelenül megfigyeltek, tanúk, bírák, ügyészek, kihallgató tisztek és feletteseik, besúgók stb. Mindezen érintetteket minden vonatkozásban ugyanazon jogok illették volna meg. A javaslat szerint: **„A Történelmi Hivatalban kezelt iratokban szereplő érintett személy a rá vonatkozó adatokat megismerheti. A bemutatott iratokon a más személy azonosítására alkalmas adatokat felismerhetetlenné kell tenni, illetőleg nem szabad kiszolgáltatni olyan információkat, amelyek alkalmasak más személy azonosítására.”** (Kiemelés – K. K.)

Ennek értelmében minden érintett csak olyan adatokat kaphatott volna meg, amelyből csak és kizárólag saját magára ismerhet. Ezt a javaslat megfogalmazásán túl a javaslat indokolása is világosan kimondta. Idézem: **„az adatok megismeréséhez való jog gyakorlását úgy kell biztosítani, hogy az ne sértse más személyes adatai védelmére vonatkozó jogát, illetőleg arra jogosult ne tudhassa meg, hogy konkrétan ki az, aki az iratokban és nyilvántartásokban – bármilyen jogcímen – szerepel.”** (Kiemelés – K. K. Ez utóbbi mondat volt az egyik oka a Hivatal kezdeti – helytelen – anonimizálási gyakorlatának, nevezetesen annak, hogy a betekintő állampolgárén kívül szinte mindenki más személy adatait kihúzták a betekintőnek átadott iratból.)

Helyesbíteni vagy törölni csak a természetes személyazonosító adatokat lehetett volna, és e jogok is egyformán illették meg minden érintettet.⁵

A kihallgató tisztekről a nevükön és a beosztásukon kívül nagyon kevés adatot tartalmaznak az iratok, ezért ők a törlési joggal élve akár ki is törölthették volna magukat a történelemből. Az áldozatokról azonban ezeken az adatokon kívül nagyon sok információ található az aktákban (még a legbensőbb magánéletükre vonatkozóan is), s ezek között nagyon sok a hazug és becsületbe gázoló állítás. A helyesbítési jog természetes személyazonosító adatokra vonatkozó korlátozása megfosztotta volna őket a rájuk vonatkozó hazug állítások megcáfolásának jogától.

A tudományos kutatás

A javaslat – és ebben a későbbi szabályozásokban sem történt változás – különbözőképpen tette lehetővé a személyes adatokat nem tartalmazó és a személyes adatokat tartalmazó iratok kutathatóságát. A *személyes adatot nem tartalmazó* iratok kevesebb korlátozással kutathatóak. A törvényjavaslatban ennek két feltétele fogalmazódott meg: az egyik az, hogy az iratban szereplő adatok ne képezzenek államtitkot, a másik pedig az, hogy a kutató rendelkezék támogató állásfoglalással.

A *személyes adatokat tartalmazó* iratok kutathatóságát a javaslat csak 2000. június 30-át követően tette volna lehetővé, akkor is csak anonimizált formában, azaz a kutatók csak az iratok olyan másolatait kaphatták volna meg, melyekből minden olyan adat ki lett volna törölve, amiből az iratban szereplő személy kilétére lehet következtetni.

Anonimizálás nélkül csak 2026 után lehetett volna kutatni személyes adatokat tartalmazó iratokat, akkor azonban az Ltv. szabályai szerint, vagyis tekintet nélkül arra, hogy különleges vagy nem különleges személyes adatról van szó.

A törvény

Az Országgyűlés 1996. június 3-án fogadta el a törvényt, amely 1996. július 31-én lépett hatályba. Az elfogadott törvény az előbb ismertetett javaslatához képest sokat változott. A képviselők nagyszámú módosító indítványt nyújtottak be, és ezek az indítványok alaposan átírták a javaslatot.

Míg a kormány eredeti javaslatából nem lehetett tudni azt, hogy a Hivatal pontosan milyen iratokat is őriz majd, a törvény pontosan meghatározta az átadandó iratok körét. Az Országgyűlés által elfogadott összes eddigi törvény abban egységes,

⁵ A természetes személyazonosító adatok: a polgár családi és utóneve (i), nők esetében leánykori családi és utóneve(i), neme, születési helye és ideje, anyja leánykori családi és utóneve(i).

hogy mindegyik volt állambiztonsági szerv irataira kiterjed az illetékességi köre. Azaz – a közvélekedéssel ellentétben – egy olyan törvény sem volt, amely csak a III/III-as csoportfőnökség irataira szorította volna az átadandó iratokat. (A félreértés oka talán az lehet, hogy az átvilágítás viszont csak a III/III-as múltra vonatkozott.) A különbség abban van az egyes törvények között, hogy az elmúlt rendszerben keletkezett összes állambiztonsági iratra kiterjed az illetékességünk, vagy csak azokra, amelyekre az adott törvény hatálybalépésekor a jogutód szervezetnek már nem volt szüksége. Ez a törvény ez utóbbi megoldást tartalmazta.

A Történeti Hivatal mintegy 3000 iratfolyóméter anyag átvétele után⁶ 1997 szeptemberében kezdte meg érdemi munkáját. A törvény gyakorlati alkalmazása során a Hivatal számos értelmezési nehézséggel és jogi problémával került szembe. Ezek megoldása során – a kezdeti rövid időtől eltekintve – *alapelvünk az volt, hogy minden olyan esetben, ahol lehetséges, az áldozatok és a tudományos kutatók javára értelmezzük a törvényt.* A lehető legjobb megoldások megtalálása érdekében többször konzultáltunk az adatvédelmi biztossal, és állásfoglalásokat kértünk tőle. Természetesen nem lehetett minden problémát értelmezéssel megoldani, ezért az Országgyűlés számára készített éves beszámolóinkban leírtuk a gondokat, és javaslatokat tettünk a törvény módosítására.

A betekintésre vonatkozó szabályok

Az információs önrendelkezési jog alapján mindenkinek joga van tudni, hogy hol és milyen adatokat őriznek róla. A törvény ezt úgy fogalmazta meg, hogy az érintett a rá vonatkozó adatokat megismerheti, de a bemutatott iratokon a más személy azonosítására alkalmas adatokat felismerhetetlenné kell tenni. (A bemutatott irat ilyen esetben természetesen másolati példány, hiszen az eredeti iratot az eredeti formájában kell megőrizni.) A javaslattal megegyezően a törvény nem tett különbséget az érintettek között.

A törvény szövegének szó szerinti értelmezése abszurd következményekkel járt volna, illetve a Hivatal működésének kezdeti időszakában azzal is járt. Szó szerinti értelmezés esetén ugyanis ki kellett volna húzni például az ítéletből a vádlott-társ, a bíró, az ügyész vagy a kihallgató tiszt nevét. De nem járt volna jobban az sem, akinek a telefonját vagy a lakását hallgatták le, mert a lehallgatást rögzítő iratokból ki kellett volna húzni a betekintő érintett beszélgetőtársainak nevét, illetve azokat a részeket, amelyekből ki lehet találni a nevüket.

Ezeket a szabályokat úgy értelmeztük (az áldozatok javára), hogy az adatvédelmi törvény közfeladatot ellátó személy fogalmát kivetítettük a múltra, és miután az ilyen személyek neve és beosztása e törvény szerint bárki számára hozzáférhető nyilvános adat, nem húztuk ki az iratokban szereplő hivatalos személyek (bíró, ügyész, kihallgató tiszt, szakértő stb.) nevét és beosztását. A vádlott-társra és a beszélgetőtársakra vonatkozóan pedig úgy foglaltunk állást, hogy ami együtt történt velük (például egy beszélgetés), az mindegyikük vonatkozásában rá vonatkozó adat, mert a „rá vonatkozó adat” nemcsak a kizárólag rá, hanem a rá is (és más személyre is) vonatkozó adat, így bármelyikük is fordult a Történeti Hivatalhoz, megkaphatta a teljes iratot.

A törvény *„más személy azonosítására alkalmas adatokat felismerhetetlenné kell tenni”* kitétele azonban egy általános problémát is magában rejtett. Milyen alapon döntheti el anonimizálást végző munkatársunk azt, hogy a betekintő mely adatok alapján tudja felismerni az iratban rajta kívül szereplő más személyt? Olyan adat alapján, amely köztudottnak tekinthető? Amit egy adott szakmához tartozóknak illik tudni? Amit az egyéni betekintő személy szerint tud, mert emlékszik rá? E kérdésben (is) konzultáltunk az adatvédelmi biztossal. Végül arra jutottunk, hogy a Történeti Hivatal nem nyomozó szerv, mások emlékező képességének mérlegelése nem feladata. Ha viszont abból indulnánk ki, hogy ki kell húzni az átadott másolatokból mindent, amiből elméletileg kitalálható, hogy az érintetten kívül ki szerepel még az iratban, akkor ezzel az érintett

⁶ Az átvett iratok mennyiségére vonatkozóan lásd e számunkban Tóth Eszter, valamint Petrikné Vámos Ida és Cseh Gergő Bendegúz írását.

információs önrendelkezési joga sérülne. Így aztán ha történetesen az szerepel az iratban, hogy „*Barátom elkérte Kovács Ferenctől az új verseskötete kéziratát, s azt meg is kapta*”, a tartó tiszt megjegyzései között pedig az, hogy „*Az ügynök utasításunkra kérte el Kovács Ferenctől a kéziratot*”, nem húztunk ki semmit, mert nem feladatunk kinyomozni azt, hogy az érintett mire emlékszik.

A törvény nem rendelkezett arról sem, hogy az érintett halála után, az érintett jogán megtekintheti-e bárki a róla szóló iratokat. Megnézheti-e például szülei elhunyt után a gyermek a szüleire vonatkozó iratokat? A megoldáshoz egy régi római jogi jogelvet alkalmaztunk. A „*nemo plus juris*” elve szerint senki sem adhat át több jogot másnak, mint amennyi felett maga is rendelkezik. A tudományos kutatásra vonatkozó szabályok szerint nem csak az érintett, hanem annak halála után hozzátartozója, sőt bármely örököse is hozzájárulhatott az érintett személyes adatainak kutatásához. Ebből azt a következtetést vontuk le, hogy ha a hozzátartozó hozzájárulhat ahhoz, hogy egy idegen személy kutathassa az elhunyt érintett adatait, akkor ő maga is megnézheti azokat.

A Történeti Hivatal politikai elítélt ügyfelei joggal sérelmezték, hogy miért nem kaphatják meg a teljes nyomozati anyagukat, hiszen, mint elítéltek, egy jogállamban a teljes periratot megnézhatték volna. Ezt a problémát azonban értelmezéssel nem, csak törvényt módosítással lehetett megoldani.

A törvény, mint már említettem, – a javaslattal megegyezően – nem tett különbséget az érintettek között, ezért kérdéses volt, hogy például az ügynök megkaphatja-e saját jelentését. Értelmezésünk szerint nem, mert az nem az ügynök adata, hanem egy általa elvégzett feladat „terméke”. A jelentés annak a személynek az adata, akiről az ügynök azt leadta. Így az ügynök megkapta a jelentésnek azt a részét, amelyben a tartó tiszt értékelte a munkáját, de másról szóló jelentéseinek átadásával a Hivatal nem segítette a volt ügynökök emlékezetének frissítését. (Ez ügyben is konzultáltunk az adatvédelmi biztossal, aki helyesnek tartotta értelmezésünket.)

A kutatásra vonatkozó szabályok

A törvény különbséget tett a személyes adatot nem tartalmazó és a személyes adatot tartalmazó iratok között.

A személyes adatokat nem tartalmazó iratok:

Ezeknek az iratoknak a kutathatósága nem okozott semmilyen problémát. Az ilyen jellegű állambiztonsági iratok ugyanis – erre irányuló kifejezett törvényi tilalom hiányában – bárki által szabadon kutathatóak. Gyakorlatilag egyetlen ilyen törvényi tilalom volt, ez pedig az, ha az adott irat államtitoknak minősült. (Az államtitoknak minősülő iratokat egyébként az államtitokról szóló törvény szerint háromévenként felül kellett vizsgálni.)

A személyes adatokat tartalmazó iratok:

A kutathatóság ezen a téren számos problémát vetett fel. A levéltári anyagok kutatására vonatkozó szabályokat alapvetően az Ltv. határozza meg. A Hivatalról szóló törvény a Történeti Hivatalban lévő iratanyagra vonatkozó speciális szabályokat tartalmazta. A személyes adatokat a törvény – kutathatóságuk szempontjából – négy kategóriába sorolta:

1. Titkos információgyűjtő eszközök, illetve módszerek felhasználásával rögzített bármilyen személyes adatok. (A Hivatal őrzésében lévő adatok jelentős része ilyen adat.) Ezek a törvény szerint akkor voltak kutathatók, ha:
 - anonimizáltuk a kutatónak kiadott iratmásolatot, vagy
 - ha az érintett, illetőleg annak halálát követően bármely örököse vagy hozzátartozója hozzájárult, vagy

– ha az adat az érintett nyilvános szereplésére, illetve közéleti, politikai tevékenységére vonatkozott, vagy valamely állami szerv hatáskörében eljáró személynek a feladatkörével összefüggő személyes adata, és az adat keletkezésétől 15 év már eltelt, feltéve, hogy a kutatásra tudományos cél megvalósításához volt szükség, és a kutató benyújtotta valamely tudományos kutatással foglalkozó szervtől a támogató állásfoglalást, és vállalta az adatvédelmi törvény betartását. Ezzel a szabállyal az volt a problémánk, hogy nem az adat jellege, hanem megszerzésének módja szerint határozta meg a kutatás lehetőségét. A kettő között pedig nincs közvetlen összefüggés. Ennek alapján meg kellett volna tagadnunk például egy hetvenes évekbeli tüntetés eseményeinek kutatását, ha arról történetesen egy ügynökjelentés szól.

2. Különleges adatok, kivéve a büntetett előéletre vonatkozó adatokat. Különleges adat volt: a faji eredetre, a nemzeti, nemzetiségi és etnikai hovatartozásra, a politikai véleményre vagy pártállásra, a vallásos vagy más meggyőződésre, az egészségi állapotra, a kóros szenvedélyre, a szexuális életre, valamint a büntetett előéletre vonatkozó személyes adat.⁷ A különleges adatok a törvény hatálybalépését követő 90 évig – azaz 2086-ig – csak az érintett hozzájárulásával voltak kutathatók. Ha ezt a szabályt nem tárgtattuk volna értelmezéssel, akkor a törvény 2001-ben történt módosításáig nem lett volna kutatható például a pártok felszámolása, vagy az egyházüldözések, hisz a pártállás és a vallásos meggyőződés is különleges adat.

3. A volt állambiztonsági szervek „szigorúan titkos” állományú tisztjeinek, illetve hálózati személyeinek természetes személyazonosító adatai. A törvény eredeti szövege szerint ezekre az adatokra a „szigorúan titkos” állományú tiszt és a hálózati személy halálozási évét követő 30, ha ez nem ismert, akkor születésétől számított 90, ha ez sem ismert, akkor az irat keletkezésétől számított 60 évig kutatási és nyilvánosságra hozatali tilalom volt.

4. Az előbbi három kategóriába nem tartozó személyes adatok, melyek kutathatóságára a levéltári törvény szabályai vonatkoztak.

Az eddigiekben említett visszasságok megszüntetését az Országgyűlés számára elkészített éves beszámolókból a törvény módosítására tett javaslataival a Történeti Hivatal maga is kezdeményezte. A törvénymódosítás végül 2001-ben megtörtént.

A Történeti Hivatal a törvénymódosítás (2001) után

A módosítás érintette a Hivatal működésének csaknem minden területét.⁸

1. Differenciálta az érintettek körét, kiszélesítette az áldozatok iratmegismerési lehetőségeit, és szabályozta az elhunyt érintettek hozzátartozóinak iratbetekintési jogát.

2. Tárgította az iratok tudományos kutathatóságát, ugyanakkor az áldozatok magánéletének fokozottabb védelmet biztosított.

3. Bővítette az érintettek jogai érvényesítésével kapcsolatos azon eljárások körét, amelyekben a Hivatal adatot szolgáltat a hatóságoknak. Például: kárpótlás, nemzeti helytállásért járó pótlék megállapítása.

⁷ Azért használom a múlt időt, mert ezen adatok köre 2004-ben a személyes adatok védelméről és a közérdekű adatok nyilvánosságáról szóló törvénynek a 2003. évi XLVIII. törvénnyel történt módosításával bővült az érdekvépviseleti szervezeti tagsággal és a bünygyi személyes adattal. Az adatok körét így határozta meg az információs önrendelkezési jogról és az információszabadságról szóló 2011. évi CXII. törvény is. Csak a Történeti Hivatalról és a Történeti Levéltárról szóló törvényeknek az új fogalmakkal való szinkronba hozása maradt el.

⁸ 2001. évi XLVII. törvény az egyes fontos, valamint közbizalmi és közvélemény-formáló tisztségeket betöltő személyek ellenőrzéséről és a Történeti Hivatalról szóló 1994. évi XXIII. törvény módosításáról és az ezzel összefüggő törvénymódosításokról.

4. Elrendelte az irategyesítést.

A saját tulajdonú vagy jogszabály alapján birtokolt iratok kivételével az állambiztonsági iratokat a törvény értelmében minden természetes és jogi személy köteles átadni a Történeti Hivatalnak. A szaklevéltárrá változás egyik következményeként pedig elrendelte, hogy azok az állambiztonsági iratok is, amelyeket a nemzetbiztonsági szolgálatok a Hivatal létrehozásakor, azaz 1996-ban, a maguk számára szükségesnek ítélték törvényben meghatározott feladataik ellátása céljából, amint e minőségük megszűnik, szintén a Hivatalhoz kerüljenek.

Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

Az elmúlt rendszer titkosszolgálati tevékenységének feltárásáról és az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltáráról szóló 2003. évi III. törvény megszüntette a Történeti Hivalt, és jogutódjaként létrehozta a Történeti Levéltárat.

A levéltár – a Történeti Hivatalhoz hasonlóan – a volt állambiztonsági szervek iratait őrzi és kezeli. A korábbiakhoz képest azonban – az új törvény rendelkezései alapján – felgyorsult az iratátadás, megváltoztak az érintettek iratbetekintésének és a tudományos kutatásnak a szabályai, a közszereplők esetleges állambiztonsági múltjának megismerhetőségére vonatkozóan pedig – közelmúltunk egyéb forrásanyagai kutathatóságától, megismerhetőségétől eltérő – új szabály keletkezett.

Az egyéni betekintésre vonatkozó szabályok

A törvény különbséget tesz az érintettek között (megfigyelt személy, hivatásos alkalmazott, hálózati személy, operatív kapcsolat, harmadik személy). Ugyanúgy, mint az előző törvény esetében, *minden egyes adat vonatkozásában külön kell eldönteni, hogy az adott személy az érintettek melyik csoportjába tartozik.* Lehetséges, hogy valaki az egyik adat vonatkozásában megfigyelt személy, egy másik adatban harmadik személy, egy harmadikban pedig hálózati személy.

Megfigyelt az a személy, akiről a volt állambiztonsági szervek célzottan, nyílt vagy titkos információgyűjtés során adatokat gyűjtöttek.

Harmadik személy az a személy, akiről a volt állambiztonsági szervek adatokat kezeltek, de nem tartozik a törvény által külön nevesített körökbe. Azaz nem megfigyelt személy, nem hivatásos alkalmazott, nem hálózati személy és nem operatív kapcsolat. Ilyen személy lehet például a tanú.

A törvény 3. §-ának (1) bekezdése a korábbi megfogalmazástól eltérően minden érintett, így a megfigyelt számára is *nem a „rá vonatkozó”, hanem a „kizárólag vele kapcsolatba hozható”* személyes adatok megismerését teszi lehetővé. A „kizárólag vele kapcsolatba hozható” személyes adatok köre szűkebb, mint a „rá vonatkozó” adatoké, ez utóbbi ugyanis vonatkozhat az érintetten kívül más személyre is, az előbbi viszont csak az érintettre. (Szemléltető példával élve, az, hogy Kiss István 185 cm magas, csak Kiss Istvánra vonatkozik, „kizárólag vele kapcsolatba hozható” adat és természetesen „rá vonatkozó” adat is. Az azonban, hogy Kiss István találkozott Nagy Péterrel, és az aszályról beszélgettek, Kiss Istvánnal és Nagy Péterrel kapcsolatban is „rá vonatkozó” adat, de sem Kiss István, sem Nagy Péter vonatkozásában nem mondható az, hogy „kizárólag vele kapcsolatba hozható”.)

A korábbi szabályozáshoz képest az is eltérés, hogy a *nyilvánosságra hozatalra* nem az általános szabályok vonatkoznak, hanem maga a törvény mondja ki, hogy a 3. § (1) bekezdés alapján megismert adatokat az érintett nyilvánosságra is hozhatja. Ezzel a szabállyal a törvény megerősíti azt, hogy a „kizárólag vele kapcsolatba hozható adat” fogalmát nem lehet kiterjesztő módon értelmezni. Hiszen ezeket az adatokat az érintett, legyenek azok bármilyen – akár szenzitív – adatok is, a törvény engedélyénél fogva nemcsak megismerheti, hanem nyilvánosságra is hozhatja.

A „kizárólag vele kapcsolatba hozható” adatot minden érintett megismerheti. Azaz a megfigyelt személy, a harmadik személy, a hivatásos alkalmazott, a hálózati személy és az operatív kapcsolat is. A hivatásos alkalmazott, a hálózati személy és az operatív

kapcsolat csak a „kizárólag vele kapcsolatba hozható” adatokat ismerheti meg, mást nem.

A megfigyelt és a harmadik személy ennél több adatot ismerhet meg

1. A 3. § (3) bekezdése szerint: „A megfigyelt személy, illetve a harmadik személy megismerheti és a harmadik személy és a megfigyelt személy hozzájárulásával nyilvánosságra hozhatja a megfigyelt és a harmadik személy között történt személyes érintkezéseket rögzítő vagy leíró adatokat (pl. személyes találkozásról, beszélgetésről gyűjtött adatok).” Ez a szabály az érintettek közül csak a megfigyeltre és a harmadik személyre vonatkozik, és csak arra az esetre, amikor egymással vannak személyes kapcsolatban. Tehát azokra az esetekre, amikor például egy megfigyelt és egy másik megfigyelt, egy hivatásos alkalmazott és egy megfigyelt, egy operatív kapcsolat és egy megfigyelt, vagy egy hálózati személy és egy megfigyelt, egy harmadik személy és egy másik harmadik személy beszélgetését vagy személyes találkozását rögzítik, ez a kiterjesztés nem vonatkozik. Következésképpen a korábbi szabályozástól eltérően az ilyen adatokat nem kaphatja meg a megfigyelt. (A megfigyelt és a hálózati személy vagy operatív kapcsolat vagy hivatásos alkalmazott vonatkozásában bizonyos kivételt jelent ugyanezen paragrafus (2) bekezdése, de ezzel a későbbiekben foglalkozom.)

Ugyanakkor a törvény itt is megfogalmaz egy nyilvánosságra hozatali szabályt: kimondja, hogy a megfigyelt, illetve a harmadik személy bármelyike a másik hozzájárulásával nyilvánosságra hozhatja azt, amit személyes beszélgetésükről, találkozásukról rögzítettek. Nem tesz kivételt abban az esetben sem, ha a beszélgetés tárgya rajtuk kívülálló személy, sőt még akkor sem, ha e rajtuk kívülálló személynek a különleges adatáról (például kóros szenvedély, szexuális szokás) van szó.

2. A 3. § (2) bekezdése az érintettek közül csak a megfigyeltre vonatkozik. Idézem: „A megfigyelt személy megismerheti a vele kapcsolatba hozható hálózati személyről, operatív kapcsolatról és hivatásos alkalmazottról az annak azonosításához szükséges adatokat.” Ez a bekezdés jelenti az előbbi pontban jelzett bizonyos fokú kivételt, ugyanis amennyiben a megfigyelttel kapcsolatba hozható hálózati személy, operatív kapcsolat vagy hivatásos alkalmazott azonosításához az szükséges, hogy a megfigyelt megismerje a velük való személyes érintkezés adatait, akkor nyilvánvaló, hogy ezt lehetővé is kell tenni számára.

A megfigyelt vagy harmadik személy halála után jogait hozzátartozója vagy az erre általa írásban feljogosított személy gyakorolja. Az operatív kapcsolat, a hálózati személy vagy hivatásos alkalmazott hozzátartozójának ilyen jogosítványai nincsenek. Ezt a szabályt elvileg helyeselni is lehet. A gyakorlat azonban felvet egy problémát. Nemegyszer történt meg, hogy valaki elhunyt hozzátartozója (szülője, férje, felesége) iratait szeretne volna megismerni. Előfordult, hogy az elhunyt hálózati személy volt, és az is előfordult, hogy az elhunyt hálózati személy is volt, és megfigyelt személy is. Az első esetben azt kell a hozzátartozónak mondanunk, hogy nincs az elhunyttra vonatkozó anyag. A második esetben az elhunyttra mint megfigyelt személyre vonatkozó iratokat ki kell adnunk a hozzátartozó számára, de azokat az anyagokat, amelyek az elhunyttra mint hálózati személyre vonatkoznak, nem adhatjuk ki. Aztán a hozzátartozó a sajtóból vagy egy publikációból tudja meg, hogy szülője, felesége vagy férje ügynök (is) volt.

A tudományos kutatásra vonatkozó szabályok

A törvény nem használja a tudományos kutatás fogalmát, azt határozza meg, hogy ki a tudományos kutató. (Az előző törvények szerint a tudományos kutatás engedélyezésére a levéltári törvény szabályai vonatkoztak.) A törvény eredeti szövege szerint *tudományos kutató* az a személy, aki rendelkezik az Ltv. 23. § (2)–(3) bekezdésében szabályozott Kuratórium által kiadott kutatási engedéllyel. 2012 júliusától megszűnt a Levéltári Kuratórium, és a kutatási engedélyt a levéltár adja ki (2012. évi LXI. törvény).

Másképp megfogalmazva, a törvény szerint csak az minősül tudományos kutatónak, és csak az kutathat a később ismertetendő feltételek között a levéltárban, aki

számára egy külső szervezet, a Kuratórium adta ki a kutatási engedélyt. A törvény 4. §-ának (1) bekezdése szerint: „A tudományos kutató a Történeti Levéltárban kezelt iratokban foglalt adatokat a (2)-(3) bekezdésben foglalt korlátok között megismerheti, és a személyes adatok védelméről és a közérdekű adatok nyilvánosságáról szóló 1992. évi LXIII. törvény 32. §-a szerint felhasználhatja.” Az idézett adatvédelmi törvény 32. § (1) bekezdése szerint tudományos kutatás céljára felvett vagy tárolt személyes adat csak tudományos kutatás céljára használható fel. A 32. § (2) bekezdése szerint a személyes adatot – mihelyt a kutatási cél megengedi – anonimizálni kell. Addig is külön kell tárolni azokat az adatokat, amelyek meghatározott vagy meghatározható természetes személy azonosítására alkalmasak. Ezek az adatok egyéb adatokkal csak akkor kapcsolhatók össze, ha az kutatás céljára szükséges.

A 32. § (3) bekezdése értelmében a tudományos kutatást végző szerv vagy személy személyes adatot csak akkor hozhat nyilvánosságra, ha:

- a) az érintett abba beleegyezett, vagy
- b) az a történelmi eseményekről folytatott kutatások eredményeinek bemutatásához szükséges.⁹

A tudományos kutatásra vonatkozó törvényi korlátok

A törvény csak a különleges személyes adatok körén belül állít korlátokat a tudományos kutatás elé. A kutathatóság szempontjából a különleges adatok három csoportba sorolhatóak:

a) A „közönséges” személyes adatokkal azonos feltételek szerint kutatható különleges adatok. Ezek a politikai véleményre vagy pártállásra, az érdek-képviselési szervezeti tagságra vonatkozó, valamint a bünyügyi személyes adatok. (E két utóbbi fogalmat a 2003. évi XLVIII. törvény iktatta be az adatvédelmi törvénybe. 2004. január 1-jétől hatályos.)

b) A védelmi időn belül egyáltalán nem kutatható különleges adatok. Ezek az egészségi állapotra, kóros szenvedélyre és szexuális életre vonatkozó személyes adatok. Az itt felsorolt adatok a védelmi időn belül még anonimizáltan sem kutathatóak.

c) A védelmi időn belül – fő szabály szerint – anonimizáltan kutatható adatok. Ezek: a faji eredetre, a nemzeti, nemzetiségi és etnikai hovatartozásra, a vallásos vagy más világnézeti meggyőződésre vonatkozó személyes adatok. Tudományos kutató a Kuratórium engedélyével megismerheti ezeket az adatokat a védelmi idő lejártá előtt is.

A Kuratórium akkor adhatja meg az adatok megismerésére az engedélyt, ha a korabeli megfigyelés célja a faji eredettel, a nemzeti, nemzetiségi és etnikai hovatartozással, illetve a vallásos vagy más világnézeti meggyőződéssel összefüggésbe hozható, és a tudományos kutató igazolja, hogy korábban elkezdett, szakmai folyóiratokban megjelent publikációkkal alátámasztott kutatásához ezen adatok megismerése elengedhetetlenül szükséges.¹⁰

Az SZT-tisztek, a hálózati személyek és az operatív kapcsolatok személyes adatainak kutathatóságára az ÁSZTLtv. sem tartalmaz külön szabályt, ezért ezek az adatok az előbb ismertetett általános szabályok szerint kutathatóak, az adatok nyilvánosságra hozatalára pedig – mint minden kutatható személyes adat esetében – az adatvédelmi törvény fentebb már idézett 32. szakaszát kell alkalmazni.

⁹ Az adatvédelmi törvény helyére az információs önrendelkezési jogról és az információszabadságról szóló 2011. évi CXII. törvény lépett, 2012. január 1-től. E törvény 12. §-a tartalmilag ugyanezeket a szabályokat határozza meg.

¹⁰ 2012 júliusától ez a szabály részben megváltozott: a levéltár akkor engedélyezi az anonimizálás nélküli megismerést, ha a kutató azt igazolja, hogy „korábban elkezdett és publikációval alátámasztott kutatásához ezen adatok megismerése szükséges”. 2012. évi LXI. törvény.

A közszereplők esetleges állambiztonsági múltjának megismerhetősége

A törvény 1. § (2) bekezdése fogalommeghatározásokat tartalmaz. A közszereplő fogalmát a 13. pont határozza meg: „közszereplő az a személy, aki közhatalmat gyakorol, gyakorolt, vagy közhatalom gyakorlásával járó tisztségre jelölték, illetve aki a politikai közvéleményt feladatszerűen alakítja vagy alakította.”

Ezt a fogalmat a jog csak ebben a törvényben határozza meg. (Az úgynevezett átvilágítási törvény egyes fontos közbizalmi és közvélemény-formáló tisztségeket betöltő személyek ellenőrzéséről szólt. Huszonnégy pontban felsorolta, hogy milyen tisztségek betöltőit érti ezen személyek alatt, továbbá csak azon személyek múltjának vizsgálatát tette lehetővé, akik az ellenőrzés időpontjában töltötték be a felsorolt tisztségeket.)

A törvény fogalommeghatározása, mint az a szövegből világosan kitűnik, nem tesz különbséget az egyes személyek között sem aszerint, hogy a hierarchia melyik szintjén szerepelnek (például országgyűlési vagy egy háromszáz lelkes községben önkormányzati képviselők), sem pedig aszerint, hogy most közszereplők, vagy a múltban voltak azok.

A meghatározásból az egyértelmű, hogy *volt* közszereplők állambiztonsági múltja is vizsgálható, arra azonban, hogy ez a „*volt*” milyen időhatárok között határozható meg, nem ad a törvény eligazítást. Felmerülhet 1990. május másodika, a szabadon választott Országgyűlés első ülésnapja, 1989. október 23-a, a köztársaság kikiáltásának a napja, és még más napok is. Törvényi eligazítás hiányában feltehetően nem marad más választás, mint visszamenni arra az időpontra (mert minden más döntés önkényes), melyet a törvény a Történeti Levéltár gyűjtőköre időbeli kezdeteként jelöl meg, ez pedig 1944. december 21.

A törvény 5. §-a a *bárki* (vagyis állampolgárságától függetlenül minden természetes személy) *által megismerhető adatok* körét szabályozza. Idetartoznak a *közszereplő hivatásos alkalmazott, a közszereplő operatív kapcsolat és a közszereplő hálózati személy azonosításához szükséges adatok*.

A törvény meghatározza azt is, hogy alkalmazása során kit kell hivatásos alkalmazottnak, operatív kapcsolatnak illetve hálózati személynek tekinteni.

Hivatásos alkalmazott az a személy, aki a törvény hatálya alá tartozó iratokat keletkeztető szervezetekkel hivatásos szolgálati viszonyban állt. (1. § (2) bekezdés 4. pont.)

Operatív kapcsolat az a személy, akit a fenti szervezetek „társadalmi kapcsolatként” vagy „alkalmi kapcsolatként” tartottak nyilván. (1. § (2) bekezdés 6. pont.)

Hálózati személy az a személy (1. § (2) bek. 5. pont), aki

1. a törvény hatálya alá tartozó iratokat keletkeztető szervek számára titokban, fedéssel és fedőnévvel jelentést adott, vagy
2. ilyen jellegű beszerzési nyilatkozatot írt alá, vagy
3. ilyen tevékenységéért előnyben részesült.

Itt meg kell jegyezni, a beszerzési nyilatkozat aláírása önmagában csak annyit bizonyít, hogy az adott személy valamilyen okból vállalta az állambiztonsági szervekkel való együttműködést. Azt azonban, hogy ténylegesen együtt is működött, már nem. A tényleges együttműködést és annak „értékét” a jelentések tartalmából lehet megismerni. Az is valószínűsíthető, hogy nem részesítették előnyben azt a hálózati személyt, aki nem végzett e szervek szerint értékesnek tartott tevékenységet.

Abban az esetben, ha valaki egy általa közszereplőnek tartott személyről meg kívánja tudni, hogy volt-e az állambiztonsági szervekkel az előbb felsorolt kapcsolatban (a továbbiakban az állambiztonsági múlt kifejezést használom), a levéltárhoz fordulhat. A *Történeti Levéltárnak* még a *legnyilvánvalóbb esetekben sincs joga dönteni arról, hogy a kérelemben érintett személy közszereplő-e vagy sem*. Akkor sem, ha az adott személy egyértelműen közszereplő, és akkor sem, ha egyértelműen nem az. A törvény szerint minden esetben a kérelemben érintett személyhez kell fordulnia, nyilatkozatot kell kérnie tőle arra vonatkozóan, hogy közszereplői minőségét elismeri-e vagy sem. Ha az érintett a felhívás kézhezvételétől számított tizenöt napon belül *elismeri* közszereplői minőségét, a levéltár a megismerésre vonatkozó kérelemnek

eleget tesz. Ha az érintett közszereplői minőségét *nem ismeri el*, a levéltár a kérelmet elutasítja. (A levéltárnak egyébként ezt a felhívást akkor is meg kell tennie, ha az érintettől az iratanyagban nincs adat, továbbá ha van adat, de az nem elegendő a törvényi feltételeknek megfelelő állambiztonsági múlt megállapításához, és akkor is, ha van adat, de az érintett nem tagja vagy együttműködője, hanem áldozata volt az állambiztonsági szerveknek. Ez azért van így, mert ha csak abban az esetben kellene nyilatkozattételre felhívni valakit, ha van az állambiztonsági múltjával kapcsolatos adat, akkor a nyilatkozattételre felhívás azonos lenne az állambiztonsági múlt megállapításával.)

Abban az esetben, ha az érintett közszereplői minőségét elismeri, a levéltár a kérelmezőnek kétféle választ adhat:

1. A kérelemben szereplő közszereplő – a levéltárban lévő és feldolgozott iratok alapján – megfelel a törvényben előírt kritériumoknak, és kiadja a kérelmezőnek az erre vonatkozó iratokat. (A levéltár nem ítél és nem minősít, továbbá a többi levéltárhoz hasonlóan nem felel az adatok valóságtartalmáért. Az illetékességi körébe tartozó iratokat őrzi, és abból a törvényben meghatározott adatokat szolgáltatja a törvényben feljogosított személyek számára.)

2. A levéltárban lévő és feldolgozott iratok között nem található ilyen kapcsolatra – a törvényben meghatározottak szerint – utaló adat. Amennyiben az érintett a közszereplői minőségét nem ismeri el, a levéltár a megismerésre irányuló kérelmet elutasítja. A levéltár ezen döntésével szemben – amelyet a törvény alapján, a törvényi kötelezésnek megfelelően hozott meg (ellentétes döntés törvénysértő lenne) – az Ltv. 29. §-ának rendelkezései szerint jogorvoslatnak van helye. A 29. § azt mondja ki, hogy ha egy levéltár megtagad egy kutatási vagy tájékoztatási kérelmet, akkor a kérelmező e döntés ellen bírósághoz fordulhat. A levéltár azonban e döntését nem önkényesen, hanem a törvény kogens (más döntést nem megengedő) szabálya alapján hozza meg. A kérelmezőnek ennek ellenére a pert a levéltár ellen kell megindítania. A bíróságnak pedig nem a levéltár döntése jogszerűségéről, hanem arról kell állást foglalnia, hogy az érintett közszereplőnek tekinthető-e. Ha a bíróság döntése szerint az érintett közszereplőnek minősül, a levéltár a megismerési kérelemnek – az előbbieken leírt módon – eleget tesz.

A levéltári törvény előbb hivatkozott 29. §-a azonban azt is kimondja, hogy az eljárásra az adatvédelmi törvény 21. §-ának (2)–(7) bekezdésében foglaltak az irányadóak. Aszerint viszont a per tárgya a megtagadás jogszerűsége és megalapozottsága, amit az adatot kezelő szerv köteles bizonyítani. A bíróságnak pedig, mint már írtam, azt kell eldöntenie, hogy a kérelemben megjelölt személy közszereplő-e vagy sem.

Kísérlet a levéltárat létrehozó törvény módosítására

2005. január 31-én, majd február 4-én új változatban hét országgyűlési képviselő T/14230 számon törvényjavaslatot nyújtott be az Országgyűléshez az ÁSZTLtv. módosítására. Az Országgyűlés 2005. május 30-i ülésnapján a törvényjavaslatot elfogadta.

A megszavazott törvény kijavította a törvény *egyéni betekintésre* vonatkozó szabályainak leglényegesebb hibáit. Nevezetesen, lehetővé tette, hogy a megfigyelt és a harmadik személy anonimizálás nélkül kaphassa meg bárkivel történő személyes érintkezései adatait (például telefonlehallgatásairól szóló adatok). Továbbá lehetővé tette, hogy az egykori elítéltek (a 2001-ben kialakított állapothoz hasonlóan) ismét megkaphassák ügyük nyomozati anyagát.

A *tudományos kutatás* szabályait a módosítás érdemben nem érinti, de kijavított egy nyilvánvaló hibát. A Levéltári Kuratórium nem csak annak adhat engedélyt a faji eredetre, a nemzeti, nemzetiségi és etnikai hovatartozásra, a vallásos vagy más világnézeti meggyőződésre vonatkozó adatok kutatására, akinek szakmai folyóiratokban

megjelent publikációkkal alátámasztott kutatásához szükséges ezen adatok megismerése. Az engedélyt az is megkaphatja, aki a témáról könyvet írt.

A megszavazott törvénymódosítás megváltoztatta az egyes *személyek állambiztonsági múltjának megismerhetőségére* vonatkozó szabályokat. A hatályos szabályok szerint a *megfigyelt személy* megismerheti a vele kapcsolatba hozható hálózati személy, operatív kapcsolat és hivatásos alkalmazott azonosításához szükséges adatokat. (A tudományos kutató néhány különleges adaton kívül, mint már szó volt róla, mindent megismerhet.) Ezenfelül *bárki* megismerheti a közszereplők – törvény szerinti – állambiztonsági érintettségét. A megszavazott törvénymódosítás mindenki, vagy ha úgy tetszik, *bárki* számára lehetővé tette, hogy megismerje, idézem: „*az operatív kapcsolat, a hálózati személy és a hivatásos alkalmazott családi és utónevét, illetve neveit, születési helyét és idejét, munkahelyét, foglalkozását, beszervezésének, illetve állományba vételének idejét, az azt végző személy nevét és rendfokozatát, minőségét, a beszerzés, illetve az állományba vétel alapját és vonalát, fedőnevét, illetve fedőszámát, nők esetében leánykori családi és utónevét, illetve neveit*”. (Ezt a megszavazott törvény 2. §-a tartalmazza.) Ezeket az adatokat a megismerő nyilvánosságra is hozhatja.

Elsődleges nyilvánosságra hozó a megszavazott törvény szerint a levéltár, ugyanis ha a levéltár a bárki által megismerhető iratról másolatot készít, azt köteles közzétenni a honlapján. Ezzel meg is érkeztünk a törvénymódosítás következő újdonságához, amely előírta azt is, hogy *mit és milyen ütemezésben kell a levéltár honlapján közzétenni*.

Az első az előbb említett iratmásolat, amelyet elkészülte után azonnal fel kell tenni a honlapra. Közzé kell tenni továbbá a volt állambiztonsági szervek iktatókönyveit, az operatív tisztek munkanaplóit, valamint a 6-os kartonokat, ez utóbbiaknál feltéve, hogy az érintett személy beszerzési vagy munkadossziéja szerepel a levéltárban lévő iktatókönyvekben, valamint a T- és SZT-tisztek kinevezési parancsait. Megjegyzem, 6-os kartont és beszerzési dossziét megghiúsult beszerzés esetén is nyitottak.

Végül, a levéltár egy újonnan felállítandó testület által meghatározott ütemezés szerint az összes általa őrzött iratot köteles lett volna feltenni a honlapjára. A közzétételnek azonban lett volna egy korántsem elhanyagolható korlátja, a megfigyelt, illetve a harmadik személyre vonatkozó személyes adatok csak kifejezett hozzájárulásukkal kerülhettek volna fel a honlapra. Tekintettel arra, hogy az iratok több mint 80%-a róluk szól, a közzétett iratokban nagyon sok lett volna a fehér folt.

A megszavazott törvény sorsa

A Törvénnyel szemben a köztársasági elnök alkotmányos aggályokat fogalmazott meg, nem írta alá, hanem a 2005. június 14-én kelt indítványában előzetes alkotmányossági vizsgálatát kezdeményezte. A nyilvánosságra hozatali szabályok közül néhányat alkotmányellenesnek tartott. Alkotmányellenesnek, mert a törvény azon rendelkezései, melyek bárki számára hozzáférhetővé teszik az operatív kapcsolat, a hálózati személy és hivatásos alkalmazott személyes és működésükkel kapcsolatos adatait, függetlenül attól, hogy az illető közszereplő-e, nem felelnek meg az alapjog-korlátozás alkotmányos feltételeinek.

A köztársasági elnök szerint az e tárgyban hozott korábbi alkotmánybírói határozatokból is következik, hogy az operatív kapcsolatok, hálózati személyek, hivatásos alkalmazottak e tevékenységükkel összefüggő adatai személyes adatok, amelyeket közérdekűnek minősíteni és nyilvánosságra hozni csak akkor lehet, ha e személyek közszereplők. Ha nem közszereplők, akkor személyes adataik az Alkotmány 59. § (1) bekezdése védelme alatt állnak.

A megfigyelték az ÁSZTLtv. hatályos 3. § (2) bekezdése alapján is megismerhetik a velük kapcsolatba hozható operatív kapcsolatról, hálózati személyről, hivatásos alkalmazottról az azonosításukhoz szükséges adatokat, ezért az információs önrendelkezési jog érvényesítéséhez (és az „információs kárpótláshoz”) nincs szükség ezeknek a személyes adatoknak a teljes nyilvánosságra hozatalára.

A köztársasági elnök álláspontja szerint alkotmányosan elfogadhatatlan ugyanakkor az alapvető jog korlátozása indokaként az, hogy a törvényhozó az ügynöki

tevékenységre vonatkozó személyes és egyéb adatok esetenkénti jogsértő nyilvánosságra hozatalát úgy kívánja megelőzni, hogy lehetővé teszi valamennyi ilyen személyes adat nyilvánosságra hozatalát.

Az Alkotmánybíróság 37/2005. (X. 5.) számú határozatában lényegileg elfogadta a köztársasági elnök alkotmányossági aggályait, kimondta a vitatott rendelkezések alkotmányellenességét, és megsemmisítette azokat. Az Országgyűlés nem vette többé napirendre a törvényt, és így az áldozatokra vonatkozó szabályozás hibáinak kijavítása elmaradt.

Azóta, egyéb jogszabályi változások következtében, tízszer módosult a Történeti Levéltár létrehozó törvény, így például a megszűnt Levéltári Kuratórium helyett a levéltár főigazgatója adja meg a kutatási engedélyt, de érdemi változás nem történt.

Ideje lenne már a nyilvánvaló hibák kijavításának. Ugyanakkor azt is meg kell mondani, hogy a múlt feltárása és a múlttal való szembenézés egyetlen volt szocialista országban sem problémamentes. A tudományos kutatás szempontjából pedig a hazai szabályozás a liberálisabbak közé tartozik.¹¹

¹¹ Lásd erről részletesen: Cseh Gergő Bendegúz: Közép-kelet-európai állambiztonsági panoráma. *Betekintő*, 2010/1. sz. http://www.betekinto.hu/2010_1_cseh (utolsó letöltés: 2012. október 2.) Stasi-iratok – kvázinyilvánosság. *Betekintő*, 2012/2. sz. http://www.betekinto.hu/2012_2_cseh (utolsó letöltés: 2012. október 2.).

Számvetés a „végiggondolt teendőkről”

Történettudományi kutatások a Történeti (Hivatalban) Levéltárban 1997–2012

A Történeti Levéltár keretében folyó történettudományi kutatómunkáról szóló áttekintésemben igyekeztem a „történetiségre” koncentrálni és röviden bemutatni azokat a kutatási témaköröket, amelyek feltárásában jelentős eredmények születtek az elmúlt másfél évtized során. A kezdetektől a részvevője, egyik vezetője voltam a történettudományi kutatások megszervezésének, elindításának, ismertetőm megállapításai ezért minden esetben a volt osztályvezető, a jelenlegi főosztályvezető véleményét – nem az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára hivatalos álláspontját – tükrözik.

A Történeti Hivatal fennállása (1997–2003) alatt végzett tevékenység

Az Országgyűlés az 1994. évi XXIII. törvény módosításával 1996-ban rendelkezett a volt állambiztonsági szervek meghatározott iratait őrző intézmény felállításáról. A törvény a Hivatal számára három fő feladatot írt elő, nevezetesen az állampolgárok információs önrendelkezési jogának biztosítását, az átvilágító bírák számára történő adatszolgáltatást, továbbá az átadott források levéltári és történettudományi szempontú feltárását. A hivatal elnöke, Dr. Markó György, a Hadtörténelmi Levéltár korábbi igazgatója, a szeptember 1-jei megnyitását megelőzően tájékoztató megbeszéléseket folytatott a történeti kutatások elvégzésére felállítani tervezett főosztály leendő vezetőjével, Gyarmati Györggyel, az ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Politológia Tanszék docensével, aki a nyár folyamán elkészítette a Kortörténeti és Dokumentációs Főosztály felépítésére és működésére vonatkozó tervezetét. A 27 fős főosztály három osztályra (Könyvtár és Dokumentációs Osztály, Kortörténeti Osztály, PR és Kiadvány Osztály) tagozódva kezdte volna el munkáját. A Könyvtár és Dokumentációs Osztály feladata a történeti kutatásokat segítő belső könyvtár könyveinek és a be nem szerezhető szakmai kézikönyvek xeroxmásolatokban történő begyűjtése, a szükséges szakfolyóiratok megrendelése, valamint a TH-ról szóló sajtócikkek kiválogatása volt. Az osztályvezető a kijelölt feladatokat egy adminisztratív munkatárs mellett kettő könyvtáros, kettő könyvtári kezelő, valamint kettő-kettő dokumentátor referens és kezelővel hajtotta volna végre. A Kortörténeti Osztály – egy osztályvezető, egy adminisztrátor és hét kutató – az őrzött források jellegéhez igazodva elsősorban politikatörténeti-szervezettörténeti kutatásokért és a vezetői állomány szociológiai jellemzőinek feltárásáért felelt. A kutatói státusú munkatársak (fokozatosan történő) kiválasztásánál a leendő főosztályvezető a szakirányú (történelem és levéltáros) képzettség mellett fontosnak tartotta a jövőbeli kollégák nyelvtudását (angol, német, orosz) is. A PR és Kiadvány Osztály (nevéből következően) végezte volna az elnöki nyilatkozatok megszerkesztését, a sajtó információkkal való ellátását, a hivatal menedzselését, amelybe a következők tartoztak: konferenciák szervezése, külföldi kapcsolattartás, a TH-kiadványok népszerűsítése. Mindezen tennivalókat egy osztályvezető irányításával négy munkatárs hajtotta volna végre: egy adminisztrátor, egy referens, egy vezető szerkesztő és egy szerkesztő.

Az 1997. szeptember 1-jei munkakezdést követően hamar kiderült, hogy a TH vezetőjének alapvető törekvése az információs önrendelkezési jogokkal élni kívánó állampolgárok, az átvilágító bírák, valamint a tudományos kutatásokat végzők minél teljesebb kiszolgálása, így ezen feladatok ellátására állított be minden munkatársat. A tervezetben felvázolt struktúra ennek megfelelően jelentősen módosult: a felállított Elemző- és Dokumentációs Főosztály csak két osztályt, a hétfős Elemző Osztályt (osztályvezető, szerkesztő, öt kutató) és a háromfős Dokumentációs Osztályt (osztályvezető, könyvtáros, dokumentátor) foglalta magába. A tudományos kutatások

elindítását a fentiekén kívül hátrányosan befolyásolta a Belügyminisztérium épületében történő, 1999-ig elhúzódó, kényszerű elhelyezés szülte krónikus helyhiány is. Mindezek következtében a főosztály állományát az első fél évben a főosztályvezető mellett Okváth Imre osztályvezető és Jobst Ágnes könyvtáros alkotta. A munkavégzés elsősorban az iratállománnyal való ismerkedésre és ebből következően a jövőbeni kutatási tervek összeállításra irányult. Megindult a szakkönyvek beszerzése, vásárlása, valamint az átadott könyvészeti állomány átnézése, rendezése egy, a kutatásokat segítő belső könyvtár felállítása céljából.

1998 tavaszára elkészült a Történelmi Hivatal Kutatási Konceptiója, amely a 20. századi államvédelmi/állambiztonsági szervek tevékenységének feltárását tűzte ki feladatául, a múlt megismerését folytató tudományos munkamegosztás keretében. A koncepció kutatási kereteinek, tárgyköreinek kijelölése, valamint a tervezett hazai-nemzetközi együttműködés és kiadványok meghatározása alapos mérlegelések, egyeztetések után születtek meg. Ennek alátámasztására a döntést meghozó vezetői értekezleten Gyarmati György főosztályvezető kijelentette: *„Tizenöt évben gondolkodtunk, ez alatt nem érdemes végiggondolni a teendőket.”*¹ A kutatások középpontjában az állam erőszakszervezetei, mindenekelőtt a titkosszolgálatok intézménytörténelmi-szervezettörténelmi feltárása, az ezeket működtető vezetői állomány vizsgálata álltak, a Horthy-korszak (1920–1944), a Rákosi-rendszer (1945–1956) és a Kádár-korszak (1956–1988) periódusaiban. A TH iratállományának mind alaposabb feltérképezése során az is egyre világosabbá vált, hogy az első két korszakot illetően csak töredék iratok állnak rendelkezésre, így szükségszerű feladatként fogalmazódott meg a más levéltárakban (Magyar Országos Levéltár, Politikatörténet Intézet Levéltára, Hadtörténelmi Levéltár) lévő releváns dokumentumok feltérképezése és xeroxmásolatokban való biztosítása. Ezek mindenekelőtt a politikai rendőrségre, az ÁVO/ÁVH-ra vonatkozó parancsokra, utasításokra, a párt vezető szerveinek dokumentumaira terjedtek ki. A korszakonkénti szervezettörténelmi témák – időrendi sorrendet követve – az alábbiak voltak: politikai rendőrség, csendőrség, 2. vkf. osztály, Államvédelmi Központ, a politikai rendészeti osztályok, ÁVO, BM ÁVH, ÁVH, HM Katona Politikai Osztály, Határőrség, Belső Karhatalom, II. Politikai Nyomozó Főosztály, III. Főcsoportfőnökség. A kutatási elképzelések természetesen érintették a pártvezetés és az államvédelem/állambiztonság kapcsolatának, együttműködésének tanulmányozását, ezen szervek társadalomra gyakorolt hatásának feltárását. Ez elsősorban a nagyobb politikai és katonai pereket, az internálást, a kitelepítést, az egyház és az emigráció elleni tevékenységet jelentette. A fentebb vázolt kutatási irányok és területek mellett a koncepció felvázolta a hazai és nemzetközi tudományos együttműködés lehetséges és kívánatos formáit is. A hazai kooperációt a levéltárakkal, a tudományos intézményekkel, az egyetemek történelem tanszékeivel, míg a külföldi együttműködés formáit a volt szocialista országok létező vagy később felállított „társintézményeivel” együtt kellett kialakítani. A történettudományi feltárások eredményeit a főosztály két kiadványsorozat (*Évkönyv, Közelmúltunk hagyatéka*) beindításával kívánta közétetni.

A kutatási koncepció lényegi elemeinek elfogadásával egyidejűleg Markó György két „ajánlást” is megfogalmazott: a kutatások elsősorban az ÁVO/ÁVH, a Katona Politikai Osztály szervezet- és működéstörténetére irányuljanak, illetve a főosztály jövőbeni tevékenységében fordítson nagyobb figyelmet a politikatörténet évfordulós eseményeinek állambiztonsági vonatkozásaira is.

Az elfogadott kutatási terv elindításához azonban ekkor még hiányoztak a személyi feltételek, így a főosztályvezető és az osztályvezető alkotta „kutatói csapat” változatlanul – a külső lelőhelyek „megszállásával” – a kutatási témákhoz kapcsolódó „forráskataszter” bővítésén munkálkodott. A kutatási bázis levéltári dokumentumokkal való növelése mellett jelentős eredmények születtek a könyvek és folyóiratok beszerzése, a Belügyminisztériumtól átvett könyvészeti és egyéb nyomtatott dokumentumok feldolgozása területén. A könyvtár erre az időszakra kb. 800 kötetrel és közel 2000 tételből álló egyéb, úgynevezett dokumentációs anyaggal rendelkezett. A beszerzéssel

¹ Elhangzott az 1998. november 3-i vezetői értekezleten.

párhuzamosan a könyvészeti állományról folyamatosan készült a számítógépes tételjegyzék feltöltése, bővítése is. A munkálatokban február 1-jétől már részt vállalt Fekete Edit kolléganőnk is. Az év elején érkezett szerkesztő, S. Varga Katalin megkezdte a Belügyminisztérium Kollégiumának ülései első (1953 júliusa és 1954 júniusa közötti jegyzőkönyvek) szerkesztését és kiadásra való előkészítését.

Az első hazai tudományos kutatási együttműködés aláírására 1998. október 27-én került sor a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történeti Intézetével, ami a *Fejezetek az államhatalmi erőszakszervezetek történetéből, 1920–1990* című közös program elindulását jelentette. A megállapodás részeként a két intézmény az egyetem által delegált tízfős hallgatói állománnyal közösen forrásfeltáró és történettudományi kutatásokat kezdett a TH tudományos koncepciója alapján. Ennek keretében vizsgálták a csendőrség, a 2. vkf. osztály tevékenységét, az ÁVO/ÁVH működését, az internálótáborok kiépítését és kiemelten az 1956-os forradalom és az azt követő megtorlás történetét. Az együttműködés (2002-ig tartó) legjelentősebb eredménye több közös konferencia megrendezése, a diákok kutatásait is felhasználó kiadványok megjelentetése mellett, hogy a résztvevők közül többen a levéltár munkatársai lettek tanulmányaik befejezését követően.

1999 folyamán a főosztály kutatói létszámállományának feltöltése elviekben azt jelentette, hogy a teljes létszámú Elemző Osztály (Figder Éva, Müller Rolf, Baczoni Gábor, Borvendég Zsuzsanna, Zsitnyányi Ildikó) elkezdheti a kutatási tervben szereplő feladatok megvalósítását. A valóságban azonban, elnöki utasításra, a munkatársakat a tudományos feltáró-elemző tevékenység vagy az azt segíteni hivatott feladataik helyett rendszeresen és tartósan más főosztályok munkájának „kisegítésére” rendelték. Ez a „vezénylési” gyakorlat egészen a TH fennállásáig működött, így a főosztályvezető év végi összefoglaló beszámolóiban jogosan hivatkozott az elfogadott tervek megvalósításának nehézségeire, illetve az összegyűjtött szellemi kapacitás – tudományos értelemben történő – elfecsérlésére: *„Megtisztelő is lehetne a főosztály számára, hogy tagjai szinte kivétel nélkül jolly-jokerként képesek a többi osztály feladatkörébe tartozó területeken is hasznos munkát végezni, ha ez nem menne a főosztály »rendeltetészerű« feladatvégzésének rovására. Ez nem csupán az elfogadott kutatási koncepció megvalósítását csorbítja és az ide gyűjtött szellemi kapacitást fecsérli. A szakmai teljesítmények ebből következő redukciója a Hivatal »külső« imázsának javítását is akadályozza”* – írta Gyarmati György főosztályvezető az 1999. évi munkabeszámolójában.² A történeti igazság kedvéért azt azonban meg kell említenem, hogy a TH kutatói státuszban lévő munkatársai mellett a kutatási program megvalósításában a hivatal más munkakörökben dolgozó munkatársai, sőt „külső” kutatók is szerepet vállaltak.

A nehézségek ellenére a főosztály munkatársai folytatták a már megkezdett, a külső levéltárakban fellelhető iratok gyűjtését (belügyminiszteri, belügyminiszter-helyettesi parancsok és az ÁVH vezetőjének parancsai, a Szervezési Osztály és a BRFK-dokumentumai, a Katpol napi parancsai), illetve megkezdtek a megyei levéltárakban elfekvő források feltérképezését is. Az egyéni kutatási tervekben rögzített témakörökben elkészültek az első összegzések, tanulmányok, amelyeket folyamatosan megjelenő kiadványokban tettek közé a munkatársak. Az első kiadvány 1999-ben jelent meg *A Történeti Hivatal Évkönyve. Trezor 1.* címmel, ami a második világháború utáni politikai rendőrség különböző szegmenseinek bemutatása mellett a levéltár kezelésében lévő iratállományról, annak feldolgozásáról is tudósított. Sor került az első tudományos konferencia megszervezésére *Államvédelem a Rákosi-korszakban* címmel, illetve *A párt ökle, az ÁVH tematikájú kiállítás megrendezésére.*

A század- és egyben ezredfordulót követő első két és negyed éves tevékenységet értékelve megállapítható, hogy a kutatási tevékenység továbbra is döntően a külső releváns dokumentumok feltérképezésére, fénymásolására, valamint a szervezettörténeti

² Az Elemző és Dokumentációs Főosztály beszámolója az 1999. évben végzett munkáról, 2000. január 18. 2.

feldolgozásokra koncentrált. 2001-ben három új munkatárs (Sümei György, Krahulcsán Zsolt, Kovács Zoltán András) belépésével a „kutatási térkép” egy kissé színesedett a kollégák új témaköreivel: megkezdődött a Horthy-korszak (csendőrség, Nemzeti Számonkérés Szervezete),³ valamint az ellenzéki mozgalmak, a szamizdat irodalom forrásainak kutatása, a fotók, rölapok és egyéb vizuális dokumentumok rendezése, feldolgozása. Természetesen a kutatások eredményeit az egyre gyarapodó kiadványokban, konferenciákon ismertették és adták közre a főosztály és a hivatal tudományos kutatásokat is végző munkatársai. Sorra jelentek meg a „Közelmúltunk hagyatéka” kötetek: *Államvédelem a Rákosi-korszakban. Tanulmányok és dokumentumok a politikai rendőrség második világháború utáni tevékenységéről* (szerkesztette Gyarmati György, Történeti Hivatal, Budapest, 2000); *Katonai perek a kommunista diktatúra időszakában 1945–1958. Tanulmányok a fegyveres testületek tagjai elleni megtorlásokról a hidegháború kezdeti időszakában* (szerkesztette Okváth Imre, Történeti Hivatal, Budapest, 2001); folytatódott az évkönyvek kiadása is: *A Történeti Hivatal Évkönyve 2000–2001. Trezor 2.* (szerkesztette Gyarmati György, Történeti Hivatal, Budapest, 2002). A fentebb ismertetett tanulmánykötetek mellett 2001-ben napvilágot látott a hivatal első forrásgyűjteménye: *A Belügyminisztérium Kollégiumának ülései 1953–1956. Első kötet* (szerkesztette Gyarmati György és S. Varga Katalin, Történeti Hivatal, Budapest, 2001).

A kiadványok mellett három konferencia megszervezésére került sor ezekben az években, amelyek korreferátumai később az említett tanulmánykötetek legfőbb bázisát alkották. A Magyar Tudomány Napja rendezvény keretében *Katonai perek a kommunista diktatúra időszakában 1945–1958* (2000. május), illetve *Az állambiztonsági-történeti kutatások időszerű kérdései* (2001. november), valamint – egy évvel később ugyanezen alkalommal – a „Nem jogállami” iratok történelmi forrásértéke címmel rendezett tudományos konferenciákat a Történeti Hivatal Elemző és Dokumentációs Főosztálya.

A munkatársak felhalmozott ismeretanyagát nem csak az előzőekben ismertetett formákban adtuk közre. Kezdetektől fontos feladatként jelentkezett a szélesebb közvélemény tájékoztatása a Történeti Hivatal működéséről, feladatairól és eredményeiről. Ennek keretében került felállításra 2001 szeptemberében a *Kulturális Örökség Napjai* program részeként az a kiállítás, amely a legjellemzőbb irattípusokat és az 1956-os forradalmat ábrázoló képeket első ízben tárta az érdeklődő közönség elé. Fontos megemlíteni azt a – mind ez idáig egyetlen – próbálkozást, amelyet a dokumentumok bővítésének szándékával 2000-ben hirdetett meg a TH vezetése. A *Csengőfrász* elnevezésű nyílt pályázat célja arra irányult, hogy a második világháború utáni évtizedekben kiépült és megszilárdult kommunista egyeduralom speciális erőszakszervezetei által meghurcoltak köréből gyűjtsön – elsősorban saját megélt tapasztalatokon alapuló – emlékezéseket, valamint az e tárgykörben fennmaradt, az érintettek megpróbáltatásait és az említett szervek ténykedését rekonstruálni segítő dokumentumokat, hogy azok a későbbi korok emlékezete számára fennmaradjanak, hasznosuljanak. A beérkezett, közel másfél száz pályázat (összesen ötezer oldal) szinte mindegyike az egyéni sorstragédiák, az átélt megpróbáltatások bemutatásával foglalkozott.

Összegzőként a Történeti Hivatal tudományos tevékenységéről megállapítható, hogy az elindított kutatási témakörökkel, publikált tanulmányaikkal, a konferenciánkon való szerepléseikkel a munkatársak jelezték és mind elfogadottabbá tették jelenlétüket a

³ A témával foglalkozni kezdő munkatársunk 2002-ben megvált a hivataltól, így a korszak kutatása félbeszakadt. Folytatására 2005-ben került sor, Szakály Sándor az ÁBTL-hez történő belépésével. A hosszabb és elmélyültebb kutatásokat sajnálatos módon az ő távozása véglegesen megszakította. Munkálkodásuk hozadékaként – külső kollégák közreműködésével – jelent meg a két világháború közötti időszak legtalányosabb „kémfőnökének”, Ujszász István vezérőrnagynak a Horthy-korszakra, benne az általa is vezetett 2. vkf. osztály történetére vonatkozó, az ÁVH fogságában írt feljegyzéseit tartalmazó kötet: *Vallomások a holtak házából. Ujszász István vezérőrnagynak, a 2. vkf. Osztály és az Államvédelmi Központ vezetőjének az ÁVH fogságában írott feljegyzései.* Szerkesztette Haraszti György. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – Corvina, Budapest, 2007. A tábornok pályaképét felvázoló tanulmány szerzője, valamint a jegyzetek, a képek és dokumentumok válogatásában Kovács Zoltán András vett részt, míg Szakály Sándor a kötet lektora volt.

történettudományi kutatásokat folytató tudományos intézmények és kutatóhelyek világában.

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára: a kezdetektől – napjainkig...

Az Országgyűlés 2002. december 23-i ülésnapján fogadták el az 1990 előtti rendszer titkosszolgálati tevékenységének feltárásáról és az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (továbbiakban Történeti Levéltár) létrehozásáról szóló 2003. évi III. törvényt. Ennek következtében a Történeti Hivatal 2003. március 31-ével megszűnt. A jogutód levéltár új főigazgatója az Elemző és Dokumentációs Főosztály volt vezetője, Dr. Gyarmati György lett. Az új intézmény működését meghatározó törvényi előírásokban külön paragrafus nem rendelkezett a tudományos kutató- és feltárómunkáról, mindazonáltal a 2003. évi III. törvény 8. § 3/d. pontja a levéltári törvényben meghatározott feladatok ellátásáról világos útmutatással szolgált az Elemző és Dokumentációs Főosztályt új elnevezéssel felváltó Tudományos Főosztály részére. A levéltári (1995. évi LXVI.) törvény 13. §. g) és h) pontjai a közlevéltárak feladatkörében a következőket határozzák meg: „*levéltár- és történettudományi kutatásokat végez a levéltári munka fejlesztése és a levéltári anyag felhasználásának elősegítése céljából, s közzéteszi a kutatás eredményeit, illetve a tudományos munkamegosztás keretében részt vállal az általa őrzött iratanyag publikálásában*”, továbbá „*a levéltári anyag oktatási, illetőleg közművelődési célú felhasználását, valamint a levéltári tevékenység megismertetését kiadványokkal és egyéb módon elősegíti*”. Ez tulajdonképpen az addig végzett tudományos tevékenység teljes körű folytatását biztosította.

Az új helyzetnek megfelelően természetesen a kutatási tervet-tevékenységet is az új körülmények szabta lehetőségekhez és elvárásokhoz kellett igazítani, ami az első években még nem okozott jelentősebb módosulást. Így a kutatási tevékenységben változatlanul a Rákosi-rendszer intézménytörténeti és archontológiai kutatásai domináltak, de a munkatársak már egyre nagyobb figyelmet kezdtek fordítani az egyes „résztérületek” feltárására is. Elkezdődtek az államvédelmi-állambiztonsági szervek pártirányításának kérdéskörét vizsgáló, az emigráció elleni bomlasztó-fellazító műveletek egy-egy esettanulmány keretében bemutató kutatások. Fontos megemlíteni, hogy megkezdődtek a kezdeti évektől folytatott „külső feltárások” összegyűjtött dokumentumainak kronologikus és tematikus rendezésére irányuló munkák, továbbá a különböző vezető szervek vezetőinek és helyetteseinek parancsait tartalmazó gyűjtemény kiegészítései és feldolgozása is. Az első két év (2003–2005) megjelentetett kiadványai közül *Az átmenet évkönyve 2003. Trezor 3.* (szerkesztette Gyarmati György, ÁBTL, Budapest, 2003) című kötet leginkább a Történeti Levéltár működésének új jogszabályi környezetét, valamint fond- és állagjegyzékének (tanulmányokkal is alátámasztott) bemutatását, megismertetését kívánta szolgálni. A további két dokumentumgyűjtemény közül *A Belügyminisztérium Kollégiumának ülései 2.* tovább folytatta az 1954 júliusa és 1955 decembere közötti jegyzőkönyvek közreadását, míg a „Közelmúltunk hagyatéka” sorozat harmadik köteteként megjelent *Európai Kulturális Fórum és ellenfórum Budapest, 1985* (a dokumentumokat válogatta, a bevezetőt, a jegyzeteket írta Müller Rolf, ÁBTL, Budapest, 2005) az esemény huszadik évfordulójára időzítve a közreadott dokumentumokkal mutatta be a késő kádári időszak kultúrpolitikáját. Az előzőekben ismertetett kutatói és kiadói tevékenységek mellett egyre elmélyültebbé és szervezettebbé vált a dokumentációs gyűjteménybe tartozó fényképek (fotóalbumok, önálló egységet alkotó fotógyűjtemények állapotfelmérése és összegző leírása) sajtóanyagok rendszerezése és feldolgozása. A korabeli napisajtó- és szaksajtótermékek (*Szabad Nép, Magyar Nemzet, Kis Újság, Népszabadság, Rendőrségi- és Belügyi Közlöny*) releváns titkosszolgálati vonatkozású cikkeinek gilyűjtésével és *Kutatási segédlet* formájában való közzétételével a belső kutatómunkát igyekeztünk segíteni.

Az 1956-os forradalom és szabadságharc ötvenedik évfordulójához kapcsolódóan a Tudományos Főosztály munkatársai egy tudományos konferencia megrendezésével, előadások megtartásával, valamint kiállítások megszervezésével járultak hozzá a méltó emlékezéshez. A májusban megtartott – *ÁVH-Politika-1956. Politikai helyzet és az*

állambiztonsági szervek Magyarországon, 1956 című – konferencia célkitűzése (külsős előadók bevonásával) arra irányult, hogy a magyar politikai történések kereteit alapvetően meghatározó magyar–szovjet pártkapcsolatok és nemzetközi kihatások felvázolásán túlmenően új levéltári források felhasználásával bemutassa az államvédelmi szervek forradalom előtti helyzetét, tevékenységét, a dezorganizációhoz és a felbomláshoz vezető folyamatok stációját. A levéltár fényképgyűjteményéből több kiállítást szerveztünk a Dokumentációs Osztály vezetőjének, Sümegi Györgynek a vezetésével a Történeti Levéltár székházában, az ország számos városában, sőt az országhatárokon túl is. Az ÁBTL fotóinak felhasználásával rendezett közös kiállítások voltak Kolozsvárott az Erdélyi Múzeum Egylettel és a Kolozsvár Társasággal, Bécsben a Collegium Hungaricummal, Berlinben a Freie Osteuropa Zentrummal. Az alapkiállítás az *Élünk! okt. 23. Ifjúság, Forradalom, Megtorlás* címet viselte (2006. május 29. – június 30.), s később látható volt a Debreceni Egyetem aulájában és a helyi Kossuth Lajos Gyakorló Gimnáziumban. Ezt követően a kiállítás a leányfalui Faluház és Könyvtárban volt megtekinthető. A vándorkiállítások megszervezését és a kiállítás installációs munkáit döntően Krahulcsán Zsolt és Müller Rolf munkatársak végezték Sümegi György osztályvezető irányításával. Ugyancsak az ő közreműködésükkel és Gyarmati György kurátorságával került megrendezésre a *Kossuth-címeres forradalom* című kiállítás a Budapesti Történeti Múzeum kiscelli bemutatótermében. A kiállítási anyag ezt követően a Pécsi Várostarténeti Múzeumba vándorolt. A levéltár fényképgyűjteményéből válogatott képek felhasználásával – történeti és ikonográfiai eligazítással is ellátva – jelent meg a *Fényképek, 1956* című kiadvány (írta és összeállította Müller Rolf és Sümegi György, ÁBTL, Budapest, 2006). Ugyancsak ez évben került kiadásra a Belügyminisztérium Kollégiumának üléseit tartalmazó jegyzőkönyvek 3. (záró) kötete is.

Az évfordulót követő években (2007 és 2008) hangsúlyeltolódás következett be a történeti kutatások idő- és tárgykörében, a figyelem mindinkább a Kádár-korszak korai periódusában tevékenykedő BM II. Politikai Nyomozó Főosztály (1956–1962) szervezettörténetének és parancsnoki állományának feltárására irányult. Ezeket kiegészítette a magyar állambiztonság nemzetközi kapcsolatainak, az emigráció bizonyos csoportjainak (képzőművészek, katonák) vizsgálata. E periódusban is tovább folytatódott a kutatási eredmények kötetekben való megjelentetése, melyet az *ÁVH-Politika-1956. Politikai helyzet és az állambiztonsági szervek Magyarországon 1956* (szerkesztette Okváth Imre, ÁBTL, Budapest, 2007) című konferencia-tanulmánykötet és az *Állambiztonság és olimpia 1956–1988* (a dokumentumokat válogatta, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Krahulcsán Zsolt, Müller Rolf és Takács Tibor, ÁBTL – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2008) című dokumentumkötet reprezentálta. A levéltár kezelésében lévő iratok minél szélesebb körben való megismertetésének szándékával 2007 elejétől megindult a *Betekintő* elnevezésű internetes forrásközlő folyóirat, amely évente négy alkalommal közölt addig nem publikált forrásokat a 20. századi magyarországi titkosszolgálatok történetéből. Az előkészítő szervezői munkákban, majd a szerzői és szerkesztői feladatok ellátásában a Tudományos Főosztály három munkatársa (Takács Tibor, Krahulcsán Zsolt, Müller Rolf) vett részt. Az internetes folyóirat olvasottsága, szakmai elfogadottsága az évek során egyre nagyobb lett, aminek következtében a szerkesztőség kezdeti törekvése a lap forrásközlő jellegét illetően módosult, és a *Betekintő* fokozatosan – napjainkra – elismert és mind gyakrabban idézett tudományos szemlévé fejlődött.

A rendszerváltás 20. évfordulójára való felkészülés jelentette 2009. év legfontosabb feladatát. Ennek keretében intenzív kutatómunka vette kezdetét, amely a III. Állambiztonsági Főcsoportfőnökség különböző szervei átmentési terveinek, szándékainak feltérképezését, majd bemutatást tűzte ki céljául. Ennek keretében vizsgáltuk a főcsoportfőnökség hatalomátmentési koncepcióinak különböző változásait, a katonai titkosszolgálatok rendszerváltást megelőző helyzetét, továbbá a megyei állambiztonsági szervek működését. Kutatási eredményeinket legelőször a 2009. november 24-i, *Az állambiztonsági szolgálatok és a rendszerváltás* című konferencián, majd a következő évben ugyanezzel a címmel megjelenő – tanulmánykötetünkkel tártuk az érdeklődő közönség elé. A konferenciával egy időben, az egyik előadás témájához kapcsolódóan rendeztük meg a *Harcoló város, 1986* című kiállítást, amely az 1956-os

forradalom harmincadik évfordulójára tervezett, majd betiltott képzőművészeti tárlat fotók segítségével történő rekonstrukcióját jelentette. Ugyancsak e kutatás hozadékaként jelent meg a főosztály két munkatársa, Müller Rolf és Takács Tibor szerkesztésében a *Szigorúan titkos '89. A magyar állambiztonsági szervek munkabeszámolói* (L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2010) című forrásgyűjtemény.

A fentebb vázolt kutatási alappillérek mellett 2011-től új súlypontok jelentek meg a főosztály szervezeti keretén belül végzett kutatásokat illetően. Ezek döntően a Történeti Levéltár kezelésében lévő dokumentumokra támaszkodva a társadalom-állambiztonság kapcsolatrendszerén belül az egyház, a parasztság, a műszaki értelmiség, a volt katonatisztek megpróbáltatásaira, a hálózati struktúrák feltárására fókuszálnak. Emellett az elkövetkező évek kiemelt feladatát képezi – külsős partnerekkel együttműködve – a kitelepítések történetének és adatbázisának saját forrásainkkal történő kiegészítése és az egész kérdéskör komplex feldolgozása, majd az új eredmények közzététele.

A Tudományos Főosztály – az előzőekben vázlatosan bemutatott – sokrétű múltfeltárása már eddig is jelentős eredményekkel gazdagította a 20. század második felét vizsgáló történettudományt. Az elkészült és jövőbeli kiadásra váró kéziratunk egy része a Rákosi-rendszer témaköreit érinti, például az *ÁVO szervezete és működése*, illetve *Az egységesített Belügyminisztérium államvédelmi szerveinek szervezettörténete és archontológiája*. Folytatódik a váltakozó elnevezésű politikai rendőrség iratainak közzététele is, amelynek első, bevezető kötetét Krahulcsán Zsolt és Müller Rolf tette közzé 2009-ben: *Dokumentumok a magyar politika rendőrség történetéből 1. A politikai rendészeti osztályok 1945–1946* (ÁBTL – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2009) címmel. A Történeti Levéltár fotóadatbázisaiban őrzött képek feltárása és tematikus publikálása (a már említett *Fényképek, 1956* és a tavaly – a levéltár első bilingvis kiadványaként – megjelentetett Müller Rolf: *Titkok – képek – nyolcvanas évek. The secret pictures of the eighties* (ÁBTL – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2011) szintén fontos feladatként szerepel. A levéltár fennállásának 15. évfordulója alkalmával jelent meg a Bank Barbara – Gyarmati György – Palasik Mária: *„Állami titok.” Internáló- és kényszermunkatáborok Magyarországon 1945–1953* (ÁBTL–L'Harmattan Kiadó, 2012), valamint *A Nagy Testvér szatócsboltja. Tanulmányok a magyar titkosszolgálatok 1945 utáni történetéből* (szerkesztette Gyarmati György és Palasik Mária, ÁBTL – L'Harmattan Kiadó, 2012) című kötet, ez utóbbi angol nyelven is. Ugyancsak az évfordulóhoz kapcsolódóan fog megjelenni a Kádár-korszak korai időszakának megtorló szervezete, a BM II. Politikai Nyomozó Főosztály szervezettörténetét és vezető állományát bemutató kiadvány (*A megtorlás szervezete. A politikai rendőrség újjászervezése és működése 1956–1962*. Szerkesztette Cseh Gergő Bendegúz és Okváth Imre). A Történeti Levéltár alaptevékenységét alkotó levéltári feldolgozó és a történettudományi kutatásokat jelentős mértékben segíti a könyvtári és gyűjteményi anyagok feldolgozása, a már működő adatbázisok, bibliográfiák folyamatos bővítése és fejlesztése. A könyvtár naprakészen archiválja a munkatársak megjelent kiadványait, tanulmányait tartalmazó *Publikációs-adattárat* és folyamatosan bővíti az *Állambiztonsági-bibliográfiát*. A hagyatékok, gyűjtemények területén befejeztük a svájci emigráció egyik tagja, Saáry Éva által átadott fotóhagyaték feldolgozását, és megkezdtük a katonai emigrációban is jelentős szerepet játszó Makra Zoltán hagyatékának tematikus feltárását.

A kutatások és az eredmények publikálása mellett a főosztály az elmúlt évtől kezdve fokozottabb figyelmet fordított a levéltári tevékenység, az elért tudományos eredmények oktatási és közművelődési célú bemutatására, a szélesebb érdeklődő közönség megnyerésére és informálására. Ennek keretében indítottuk el 2011 februárjában – Palasik Mária osztályvezető, egyetemi docens kezdeményezésére és koordinálásával – a *Történelmi Kávéház* című, havonként jelentkező előadás-sorozatunkat, amelyben a levéltár munkatársai az intézményben folyó tudományos kutatás és iratfeldolgozás legújabb eredményeiről számolnak be a megjelenő – egyre nagyobb létszámú – hallgatóságnak. Emellett a középiskolák számára politikatörténeti és állambiztonsági vonatkozású előadói programokat is meghirdettünk, amelyet három tanintézmény vett igénybe az elmúlt év folyamán. A vizuális eszközökkel megvalósuló ismeretterjesztés keretében az ÁBTL ügyfélváró termében 2011 tavaszától periodikus- és

tematikus kiállításokat rendeztünk az alábbi témakörökben: *Bástya SE 1951–1953*, *Emigráció 1956* és *Március idusán. Március tizenötödikék a Kádár-korszakban* címekkel. A főosztály munkatársai a munkatervekben rögzített feladataik teljesítése mellett más, külső, hazai és nemzetközi kutatási projektek megvalósításában is igen aktív szerepet játszottak. Emellett többen óraadó tanárként előadásokat és szemináriumokat tartottak különböző egyetemeken és főiskolákon.

A Történeti Hivatal bemutatását felvázoló rész összegzéseként azt írtam, hogy a TH munkatársai a kezdeti években kifejtett tudományos tevékenységükkel jelezték jelenlétüket a történettudományi kutatásokat végző intézmények körében. Az előzőekben felsorolt eredmények tükrében meggyőződésem, hogy a Történeti Levéltár elmúlt tizenöt évben elért produktumai már nem csak jelzés értékűek, hiszen napjainkra az ÁBTL megkerülhetetlen és számottevő tudományos műhelynek minősül a 20. század történetét kutató intézmények között, kutatói pedig egyre elismertebbek a történész-társadalom tagjai részéről. Mindezen szubjektív véleményt talán megerősítheti az a száraz statisztikai adat, miszerint a Történeti Levéltár 99 fős létszámából 13 fő rendelkezik tudományos (kandidátusi, PhD) fokozattal, ebből kilenc fő a Tudományos Főosztály munkatársa. Úgy vélem, ez más levéltárakhoz képest is igen jó aránynak tekinthető. A megbecsülést és elfogadottságot a fokozatok mellett az elnyert pályázatok és ösztöndíjak tovább erősítették, hiszen munkatársaink közül öten is elnyerték a MTA Bolyai János Kutató ösztöndíjat, egy kolléga pedig a Széchenyi István Ösztöndíjat. Mindezek alapján talán nem tűnik túlzásnak kijelenteni, hogy a magyarországi politikai rendőrség működésének, szervezeti átalakulásainak feltárása, kutatása megbízható kezekbe került.

Az Adattároló és Feldolgozó Főosztálytól a Levéltári Főosztályig

Rendhagyó munkabeszámoló az első tizenöt évről

A volt állampárti politikai rendőrség megmaradt iratai közgyűjteménybe kerülésének szükségességét első ízben 1995-ben a Belügyminisztérium irattári anyagát feltérképezni, feltárni hivatott iratfelülvizsgáló bizottság ¹ jelentése fogalmazta meg. A bizottság követendő mintának az akkor már széles nemzetközi tekintéllyel rendelkező német „Gauck Hivatal” ² tekintette. Ebben a tárgykörben 1990-től zajló politikai disputa nemcsak a pártok között zajlott, hanem résztvevői voltak az erős érdekérvényesítő képességgel rendelkező ún. utódszervek, a nemzetbiztonsági szolgálatok és a civil szervezetek is. Sőt az iratok megismerhetőségének politikai ösztönzése ellenére a '90-es évek elején volt egy erőtlen próbálkozás a BM központi irattárának szaklevéltárrá nyilvánítása érdekében is. Végül 1996-ban az Országgyűlés módosította, kiegészítette az egyes fontos tisztségeket betöltő személyek átvilágításáról szóló 1994. évi XXIII. törvényt, ³ amelyben rendelkezett a Történeti Hivatal létrehozásáról, megfogalmazta annak alaptevékenységét, működésének keretszabályait. 1997. május 15-én a Történeti Hivatal elnökének beiktatásával vette kezdetét az intézmény története.

A Hivatal teendői részben klasszikus levéltári feladatok voltak, azonban sajátos jellegéből fakadóan, különösen a „szolgáltatások”, a közgyűjteménybe került iratanyag használata, hasznosítása tekintetében a jogalkotók speciális szabályokat állapítottak meg:

1. Mintegy szellemi, intellektuális kárpótlásként biztosították az érintett állampolgárok számára a róluk keletkeztetett adatok megismerését. Ennyiben tehát minden hazai levéltárhoz képest többletfeladatokkal látta el a Hivatal a jogalkotó, német mintára ingyenes adatkeresési és szolgáltatási feladatot írt elő számára.
2. A fenti törvényben körvonalazott tisztségeket betöltő személyek 1990 előtti állambiztonsági kapcsolatának ellenőrzéséhez adatszolgáltatási kötelezettséget írt elő az ún. átvilágító bizottság, a bizottság tagjainak ellenőrzéséhez pedig az Országgyűlés Nemzetbiztonsági Bizottsága, valamint a bíróságok számára.
3. Meghatározták a tudományos kutatás biztosításának sajátos szabályait.
4. Végül az 1996-os törvény még külön rendelkezett a közelmúlt tudományos igényességgel történő feltárásáról is.

Ennek a tevékenységnek végrehajtására kellett létrehozni a Hivatalon belül a feladatoknak megfelelően strukturált szervezeti egységeket.

A szervezetről, személyzetről

A Hivatal megalakulásakor az alaptevékenység ellátására létrehozott szervezeti egység elnevezése „Adattároló- és feldolgozó Főosztály” volt, két osztályra: az adattároló és az adatfeldolgozó osztályokra tagolódva. 1998 elején azonban már „Iratfeldolgozó és

¹ 5/1995. BM utasítással (1995. június 30.) létrehozott bizottság, amely jelentésében úgy fogalmazott, hogy „a Dokumentációs Osztályon őrzött iratanyagok az ügynöktörvény és az információs önrendelkezési jog miatt sajátos ügyviteli jellege van, ezért [...] az 1994. évi XXIII. tv. módosítása során Állambiztonsági Történeti Hivatalt javasolunk felállítani...”.

² Németül Gauck-Behörde. A volt Stasi-iratokat őrző közintézményt (Der Behörde des Bundesbeauftragten für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen DDR, rövidítve BStU) a hosszú és nehézkes megnevezése miatt a köznyelvben így hívják, ezzel is utalva az intézmény első vezetőjére, Joachim Gauckra.

³ Magyar Közlöny (MK), 1994/36. szám, a módosítást lásd: MK. 1996/61. szám.

Adatszolgáltató Főosztály”⁴ néven folytatódott a szakmai profil kialakítása. A főosztályon szervezetileg és a létszám tekintetében azonban csak 1998 novemberére tisztultak le a feladat- és hatáskörök, ugyancsak ekkorra lett valamennyi osztálynak felelős vezetője is. Mindez együtt járt azzal, hogy tovább finomodott a belső szervezeti struktúra. Az ellátandó feladatköröket figyelembe véve a következő elnevezésű részlegek működtek a továbbiakban: iratfeldolgozó, adatszolgáltató, hálózati nyilvántartó, adatrögzítő és informatikai osztályok.

2000-ben az Adatszolgáltató Osztály feladatainak megbontásával Állampolgári adatszolgáltató és a Tudományos kutatást előkészítő Osztályok kialakítására került sor. Ugyanekkor az Adatrögzítő és Informatikai Osztályhoz kerültek a levéltári anyag feldolgozásával kapcsolatos teendők, így az elnevezése Iratfeltáró- és Adatrögzítő Osztályra változott. Ez a felállítás 2003-ig, az Állambiztonság Szolgálatok Történeti Levéltárának létrejöttéig nem változott. 2003-ig az ügyfélszolgálat és a kutatószolgálat sem a főosztály részeként, hanem a Titkársági Főosztályon belül működött.

2003-tól – részben az új törvény alapján – a feladatok újraértelmezésével, bizonyos tennivalók jelentőségének csökkenésével vagy növekedésével, s végül a szaklevéltári jelleg hangsúlyosabbá tétele érdekében a következő szervezeti struktúrával alakult át a már nevében is levéltárként működő új intézmény szakmai főosztálya: a főosztály elnevezése Levéltári Főosztályra változott. A jogelődől öröklött szervezeti felépítés módosításának leglényegesebb alapelve az volt, hogy minden hagyományos levéltári tevékenységet végző osztály a főosztály szervezeti rendjébe helyeződjön. Az intézmény szervezeti átalakítása az alábbiakban érintette a főosztályt: a Titkárságról a főosztályhoz került az Ügyfél- és Kutatószolgálati Osztály. A levéltárnak a kutatással kapcsolatos tennivalóit egy szervezeti egységhez telepítettük, ezért a kutatószolgálat beolvadt a Kutatást előkészítő Osztályba. A Hálózati nyilvántartó Osztály önállósága megszűnt, a feladatok az Iratfeldolgozó és Informatikai osztályhoz kerültek. Megmaradt elnevezésében és az ellátandó feladatok tekintetében is az Állampolgári adatszolgáltató Osztály, azonban az Ügyfélszolgálati Osztály önálló szervezeti egységként folytatta tevékenységét.

A hagyományos levéltári munka előtérbe helyezésével, kiemelésével a levéltári anyag használhatóságának felgyorsítását kívánta elérni az intézmény vezetése, amikor 2006-ban „Iratfeldolgozó osztály” néven új, önálló szervezeti egységet alakított ki. Az osztály létrehozásával a szakmai feladatok közül nagyobb hangsúlyt kapott az iratok rendezése és a számítógépes feldolgozás mellett a tradicionális levéltári segédletek készítése, beleértve a levéltári nyilvántartások vezetését és az iratraktárak működtetését. A másik osztály „Informatikai, adatrögzítő és állományvédelmi osztály” néven működött tovább. Idesorolódott minden olyan levéltári feladat, amelynek az ellátása az informatikához kapcsolódott, hozzáátve az állományvédelmet is, különös tekintettel a preventív állományvédelemre (az iratok digitalizálására). A szervezeti kettéválással külön-külön is nagyobb hangsúlyt kaptak olyan feladatcsoportok, amelyek alapvetően meghatározzák a többi szervezeti egység, különösen a törvényi felhatalmazás alapján szolgáltatót nyújtó osztályok munkájának színvonalát, hatékonyságát.

1997 őszén 38 munkatárssal kezdte meg munkáját a Hivatal, amelyből 20 kolléga tartozott a főosztály kötelékébe. A költségvetésben jóváhagyott létszám 1998-ban azonban már 72 főre duzzadt, ebből 11 fővel bővült a főosztály létszáma. A személyzet egyrészt a Belügyminisztériumtól átvett, korábban a Központi Irattárban vagy a Dokumentációs Osztályon dolgozók egy részéből állt, néhány gazdasági és levéltári szakember került át a honvédségtől a Hivatal állományába, és mintegy tucatnyi levéltáros hagyta ott a Magyar Országos Levéltárat azzal a céllal, hogy részese lehessen egy előzmények nélküli új szaklevéltár megteremtésének. Az évek során a létszámbővülésnek, de a szervezeti és feladatváltozásoknak is köszönhetően a kezdetekhez képest, többségükben az egyetemekről kikerült friss diplomásokkal,

⁴ Minden, a továbbiakban olvasható konkrét név- vagy számadat a főosztály éves munkabeszámolóiból származik. A nagyobb szervezeti változások nyomán követhetők a szervezeti és működési szabályzatokban.

megháromszorozódott a főosztály létszáma. A sokrétű szakmai feladatok ellátása során azonban egy-egy területre így sem jutott/jut elegendő munkatárs.⁵

Az iratokról

A törvény tételesen felsorolta a Történeti Hivatal illetékességi körébe tartozó iratokat, és meghatározta az iratok évkörét, időkeretét.⁶ Ennek szellemében kezdődött meg 1997 nyarán az iratátvétel a Belügyminisztérium két szervezeti egységétől: az Adatfeldolgozó Hivatal Dokumentációs Osztályától és a Központi Irattártól, amit az 1997. szeptember 15-ei, Zsuffa István közigazgatási államtitkár és Markó György, a Hivatal elnöke aláírásával ellátott átadás-átvételi megállapodás és az ehhez csatolt mintegy 2 ezer oldalnyi jegyzék zárta le.⁷

Az átvételt követően némi szervezettörténeti kutatás, illetve az iratanyag feltérképezése, alapszintű feltárása után tudtuk csak kialakítani az iratok levéltári rendszerezésének koncepcióját. A rendszer kialakításánál mindkét rendező elvet (a provenienciát és a pertinenciát) figyelembe kellett venni, annál is inkább, mert már eredetileg az irattári rendet is – feltételezhetően nem a szakmai irányelvek, hanem praktikus szempontok miatt – így alakították ki. Az átvett levéltári anyagnak e két nagy csoportjából, a szervezeti egységekhez kapcsolódó (proveniencia) és a szervezeti egységekhez nem kapcsolható (pertinencia) iratok köréből kellett szakmailag megalapozott, áttekinthető rendszert létrehozni oly módon, hogy az 1944 és 1990 között működött államvédelmi/állambiztonsági szervek valamennyi irategyüttesét – köztük azokat is, amelyek beszállításában még máig is csak reménykedhetünk – be lehessen sorolni.

Ez az 1998-ban kialakított levéltári rend képezi máig az alapját a levéltári anyag rendszerének. Az öt szekcióba sorolt iratanyagot fondokra, azon belül állagokra és sorozatokra tagoltuk. A felületes szemlélődő számára túlságosan tagoltnak tűnő rendszerrel az volt a célunk, hogy a számos kis terjedelmű irategyüttesről is minél alaposabb ismeretet nyújtsunk az érdeklődőknek.⁸

Az egyes szekciókba az alábbi típusú iratok kerültek:

1. szekció: Állambiztonsági (államvédelmi) szervek szervezetével, működésével kapcsolatos iratok. Ez a szekció tartalmazza a volt államvédelmi/állambiztonsági szervek szervezeti egységeinek megmaradt, rekonstruálható irattári anyagát.

2. szekció: Szervezeti egységhez nem kapcsolódó állambiztonsági iratok. Ebben a szekcióban található a több szerv vagy szervezeti egység által keletkeztetett és együtt kezelt, illetőleg a pertinencia elve alapján még az iratképző által valamilyen szempont szerint külön kezelt irategyüttesek.

3. szekció: Hálózati, operatív és vizsgálati dossziék. Ez a szekció fogja össze a levéltár iratainak döntő többségét kitevő, dossziékba rendezett iratokat. Tartalmuk szerint titkos eszközökkel és módszerekkel összegyűjtött egyedi történetek, események, intézkedések dokumentumai, vagy pedig már a nyilvános vizsgálati szakaszban a letartóztatottakkal kapcsolatosan a politikai rendőrség eljárási mozzanatait tartalmazzák.

4. szekció: Gyűjtemények. Az állambiztonsági szervek által használt háttéranyagok és a levéltárnak átadott letétek, ajándékok gyűjteménye.

5. szekció: 1990 után keletkezett iratok. Törvényi felhatalmazással a levéltár illetékességi körébe tartozó, 1990 után keletkezett iratok sorolhatók ide.

⁵ Mindezt a következő néhány példa szemléletesen bizonyítja: folyamatosan 4-5 fő végzi a számítógépes adatrögzítést, általában ketten-hárman digitalizálják a levéltári anyagot, egy munkatárs felügyeli a közlevéltárak között is az egyik legforgalmasabb kutatószolgálatot, s végül mindössze 6 fő levéltáros végzi alaptevékenységként a levéltári anyag rendezését, feldolgozását.

⁶ Az 1996. július 31-én hatályba lépett *Egyes fontos tisztséget betöltő személyek ellenőrzéséről és a Történeti Hivatalról szóló 1994. évi XXIII. tv.* 1. § a. pontja és a 25/A. § (1) a–c. pontjai részletezik az iratokat.

⁷ Az egykori állambiztonsági szervek és azok iratai Németországban és Magyarországon. Az 1997. október 8-i konferencia jegyzőkönyve. 1956-os Intézet, Budapest, 1998. 59.

⁸ A fond- és állagjegyzék aktuális állapota megtekinthető a levéltár honlapján (www.abtl.hu).

Ez utóbbi szekciónak rövid ideig, 2001 nyarától 2003 tavaszáig, különösen volt létjogosultsága, mivel a Hivatal működését szabályozó törvény 2001. évi módosításával⁹ a Történeti Hivatal feladatkörébe került a polgári nemzetbiztonsági szolgálatoknál keletkezett köziratok kezelésének levéltári ellenőrzése. Mindez akkor előrevetítette annak a lehetőségét, hogy az 1990 után keletkezett, levéltárérett nemzetbiztonsági iratok majd a Történeti Hivatal kezelésébe kerüljenek.

A szekciók további belső tagolását úgy alakítottuk ki, hogy a későbbi iratátvételek során a levéltárba kerülő, a rendszerben még nem nevesített irategyüttesek is beleilleszthetők legyenek a struktúrába.

Az 1998 januárjában készített elsődleges felmérés szerint 3261 ifm (iratfolyóméter) iratanyagot vettünk birtokba a Belügyminisztérium alagsorának négy helyiségében (trezorjában).¹⁰ 1999-ben azonban a tételes állományrevízió során kiderült, hogy valójában mindössze 2422 folyóméter az átvett iratanyag, ugyanis a Hivatal megalakulása előtt a nemzetbiztonsági szolgálatok még utoljára alaposan meggritkították a dobozokban elhelyezett állambiztonsági iratokat, dossziékat, és a maguk számára fontosakat átszállították saját irattáraikba.¹¹ Az eltelt 15 évben a levéltárban őrzött iratanyag mennyisége megduplázódott. Ez jórészt annak volt köszönhető, hogy a levéltár működését újraszabályozó 2003-as törvényben¹² a határidők megjelölésével írták elő a levéltár illetékességi körébe tartozó szervek számára az irattárakban lévő, 1944. december 21. és 1990. február 14. között keletkezett irataik titokvédelmi szempontból történő felülvizsgálatát és a megszűnt minősítésű iratok levéltárba adását. A 2003 és 2005 között végrehajtott iratátvétel során mintegy 764 ifm-rel gyarapodott a levéltár iratállománya. Szakmai szempontból az iratátadásnak az általános levéltári gyakorlattól eltérő módja miatt¹³ az átadott iratok ellenőrzése a levéltárosok sok munkaóráját vette igénybe. Egyrészt maguk a jegyzékek – részletességük dacára – rendkívül információszegények voltak, az iratanyag tartalmáról alig tájékoztattak. Másrészt az úgynevezett szálas (működési) iratokat nem szervezeti egységenként, a korabeli segédleteikkel együtt, hanem összekeverve, rendezetlenül adták át a levéltárnak, darabszintű jegyzék kíséretében, s mindezt az iratátadó bizottság asszisztenciája mellett.¹⁴ A törvényi előírás ellenére nagyobb mennyiségű levéltári anyagot csak a volt Információs Hivatal (260 ifm) és a Nemzetbiztonsági Hivatal (333 ifm) adott át.

A működő nemzetbiztonsági szolgálatok szóbeli tájékoztatása alapján összesen mintegy 300 folyóméternyi, papíralapú irat vár még levéltári átadásra, valójában azonban levéltári szakembernek még nem volt lehetősége a Történeti Levéltárat megillető iratanyag helyszíni felmérésére. A BM irattárában hátrahagyott üres dobozokat és a Történeti Levéltár kezelésébe került úgynevezett O-naplók bejegyzéseit is figyelembe véve a legjelentősebb mennyiségű levéltári anyag átadása elsősorban a volt Katonai Biztonsági Hivatal jogutódjától lenne (el)várható.

A működésről, a levéltári szolgáltatásokról

⁹ MK. 2001/75. szám.

¹⁰ 1950-ig a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank trezortermei voltak a később titkos központi irattárrá átalakított helyiségek.

¹¹ Az egy évvel korábbi felmérésnél ugyanis minden iratanyagot tartalmazó dobozt egységesen azonos terjedelműnek tekintettünk.

¹² MK. 2003/4. szám. A 2003. évi III. tv. 12. § (6)–(8) bekezdései szerint az első szakaszban az 1970 előtt keletkezett iratokat 2003 nyarán, a második szakaszban az 1970 és 1979 között keletkezett iratokat 2004 elején, a harmadik szakaszban pedig az 1980-ban, illetve 1980 után keletkezett iratok átadását 2005. február végéig kellett lebonyolítani.

¹³ A 2003. évi III. tv. végrehajtására kiadott 43/2003. (III. 31.) Korm. rendeletnek az 1. számú mellékletében határozták meg az átadási jegyzéken feltüntetendő adatokat. Az ebben foglaltak mind a hatályos levéltári szabályokkal, mind pedig a korábbi gyakorlattal ellentétesek voltak. A dobozok számát nem kellett feltüntetni, a főkönyvi számot, a példány- és lapszámot viszont igen.

¹⁴ A tapasztalatokat összegző jelentés olvasható az „Ügynöklisták évadja”. Beszámoló az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára 2005. évi működéséről című kiadványban (ÁBTL, Budapest, 2006. 24–37.).

A levéltári törvényben megfogalmazott feladatokon túl az intézmény megalakulásakor az elektronikus és az írott sajtóban napirenden tartott, ezáltal a közérdeklődés középpontjába került két feladatcsoport ellátására kellett különös hangsúlyt helyezni. Az egyik a közélet megtisztulását segítő „lusztrációs” eljáráshoz az úgynevezett Átvilágító Bizottság számára az adatszolgáltatás, a másik az állampolgárok információs önrendelkezési jogának biztosítása volt. E mellett levéltárként gondoskodni kellett a közelmúlt kollektív emlékezetének tisztábban látását segítő tudományos kutatások feltételeinek megteremtéséről is. Mindezen „szolgáltatások” megfelelő színvonalú ellátásának elemi feltétele volt az átvett anyag ismerete, megfelelő korabeli vagy újonnan készített levéltári segédletek megléte.

Az egykori hálózati nyilvántartás kezelése nem okozott gondot, megfelelően karban tartott, rendezett anyagként vette át a Hivatal. Az ügynöki beszerzés folyamatát dokumentáló B-dossziék nyilvántartó könyvei azonban csak az 1956–1962 közötti évkörben, töredékesen kerültek a levéltárba. Hasonlóan töredékesek voltak a nyilvántartáshoz kapcsolódó dossziék is, amelyeknek csak egy részéről tudható, hogy megsemmisítették-e, avagy nem. A jóval nagyobb mennyiségű M(unka)-dossziéknál azonban, ha annak archív (irattári) száma nem szerepelt a hálózati nyilvántartáson (6-os kartonon), a jelentést adó személyazonossága nemigen (volt) megállapítható. Ilyen feltételek között az átvilágítási eljárásokhoz a kollégák 1997 és 2005 között mintegy 9000 személyről szolgáltatott adatokat, vagy juttatták el a nemleges választ a hivatalos megkeresésekre. A 2003-as törvény már a társadalom szélesebb körének – az állampolgárok és a tudományos kutatók számára egyaránt – lehetőséget adott az állambiztonsági szervek munkáját segítő személyek megismerésére. A tudományos kutatók ez idő alatt közel 12 000 fedőnév tulajdonosának valódi nevét kívánták megismerni, és mintegy 8000 személy esetében kérték az esetleges hálózati múltjuk ellenőrzését. A levéltárhoz fordult állampolgárok is – néhány kivételtől eltekintve – kérték a róluk jelentő hálózati személy azonosítását. Az eredményes iratkeresések során, kerekítve, 7000 fedőnév esetében sikerült felfedni számukra a róluk jelentő ügynökök személyazonosságát. A 2003. évi III. tv. bárki számára lehetőséget ad a közszereplők esetleges hálózati múltjának megismerésére: ez idáig összesen 825 esetben kívántak magánszemélyek élni ezen törvényi lehetőséggel.

A másik kiemelt feladat az volt, hogy a Hivatal minél előbb kinyithassa kapuit azon állampolgárok előtt, akik, élve információs önrendelkezési jogukkal, meg kívánták ismerni a róluk és családtagjaikról összegyűjtött adatokat. Ennek a Történeti Hivatal eleget is tett, 1997. szeptember 1-jével megnyitotta ügyfélszolgálati irodáját a Belügyminisztérium épületében, függetlenül attól, hogy az iratanyag rendezettsége vagy feldolgozottsága akkor még távolról sem biztosította a megbízható adatszolgáltatás alapvető feltételeit. Az első hónapban személyesen vagy levélben jelentkező több mint 800 állampolgár gyors és szakszerű kiszolgálására sem volt még megfelelően felkészülve a Hivatal, ami a korabeli sajtó egy részének állandó témát adott.¹⁵

A jogellenesen gyűjtött személyes adatok megismerhetőségéről, annak korlátairól az 1990-es évek elejétől szakmai és civil körökben egyaránt élénk vita folyt, a téma megjárta az Alkotmánybíróságot és az Adatvédelmi Biztos hivatalát is. Abban minden fél egyetértett, hogy a volt titkosszolgálatok áldozatainak joguk van megtudni azt, hogy milyen adatokat gyűjtöttek, mit jelentettek róluk, de joguk van arra is, hogy ezen adatok másoknak történő kiszolgáltatását megtiltsák, sőt kérhessék személyazonosító adataik törlését is. Az 1996-ban elfogadott törvényben az utóbbi alkotmányos jogok érvényesülése érdekében vezették be a helyesbítés és a zárolás intézményét. Az adattörlésről azonban az Országgyűlés nem rendelkezett, de nem is tiltotta, holott a levéltári törvényben megfogalmazott alapelv szerint történeti értéket képviselő iratok nem semmisíthetők meg. 2001-ben szerencsére ezt a hiányosságot pótolta a jogalkotó.¹⁶

¹⁵ Az *Élet és Irodalom* c. hetilapban „A Történeti Hivatal áldozatai” néven külön rovatban írták meg jó néhányan a vélt vagy valós panaszukat, különösen a kiadott iratmásolatok anonimizálási gyakorlata miatt.

¹⁶ Ennek a kérdésnek az utólagos jogi pontosítása miatt sajnos egy esetben jogerős bírósági ítélet alapján meg kellett semmisíteni egy darab, mikrofilmen tárolt 6-os kartont.

Az állampolgári információs önrendelkezési jog rendkívül kényes kérdéskörét a törvény egy paragrafusba sűrítve szabályozta, szinte lehetetlen helyzetbe hozva ezzel az iratokat alig ismerő, jogértelmezési jártassággal és kellő anyagismerettel nem rendelkező szakembereket. A hónapok, évek során lépésről lépésre összegyűjtött tapasztalatokat írásba foglaló belső útmutatók adtak csak lassacskán eligazodást, nyújtottak segítséget az iratok előkészítéséhez. El kell ismerni, hogy a kezdeti rutintalanság, a személyes adatok védelmének túl merev értelmezése miatt az előkészítő munkát ért kritikák egy része bizony jogos volt. Az elmúlt 15 évben 30 000 állampolgár – jó részük többször is – élt alkotmányos jogával, s kérte a róla és/vagy hozzátartozójáról gyűjtött iratokat. Ezen kérések alapján az Ügyfélszolgálati Osztály munkatársai közel 600 000 oldalnyi iratmásolatot bocsátottak térítésmentesen az érdeklődők rendelkezésére. Az iratokban fellelhető elkobzott magániratokat, személyes tárgyakat – kérésre – eredetiben adtuk vissza jogos tulajdonosának, azok engedélyével a másolatokat megőrizve a levéltári anyagban.

1990 után a fokozatosan kutathatóvá vált állampárti iratok sorában szinte utolsóként ismerhette meg a korszakot kutató történészszakma a titkosszolgálatok iratait. A politikai rendőrség sajtóságos feladataiból fakadóan az általuk keletkeztetett iratok főként személyekről, családokról, baráti társaságokról, ellenségesnek minősített csoportokról szólnak, akikről titkosan, sokszor nem ellenőrzött vagy a félreinformálás okán téves információkat gyűjtöttek össze. Ebből adódóan a személyes adatok ezeknél a történeti forrásoknál nehezen kerülhetők meg, a személyiségi jogok tiszteltetésben tartása, védelme – mint alkotmányos alapjog – viszont a tudományos kutatás korlátját jelentette/jelenti, másfelől azonban a társadalomnak joga van történelmének, így a közelmúlt eseményeinek megismeréséhez. Az érdekek közötti megfelelő egyensúlyt a törvénynek nem sikerült megteremtenie, alkotmánybírói határozat¹⁷ és adatvédelmi biztosi ajánlások¹⁸ adtak elvi eligazodást a jogszerű munkafolyamat kialakításához.

A nem egyértelmű jogi háttér mellett eleinte a kutatók kiszolgáltatásánál további problémát okozott a kutatási segédletek hiánya. Kezdetekben a már bevált belügyminisztériumi metodikával kellett dolgozni, a kutatási témával kapcsolatba hozható személyeket keresték meg az úgynevezett operatív nyilvántartásban a hivatal munkatársai. A későbbiekben részletesen ismertetett informatikai rendszer kiépülésével, a számítógépes adatbázis gazdagodásával, illetve a hagyományos raktári jegyzékek szaporodásával, valamint az elmúlt másfél évtized tapasztalatával munkatársaink ma már magabiztosan segítik a kutatómunkát.

Minden nehézség ellenére is csak néhány esetben fordult elő az elmúlt másfél évtizedben, hogy a benyújtott kutatási témához a referensek egyáltalán nem tudtak semmilyen levéltári anyagot prezentálni. Napjainkra a rendező-feldolgozó munkának köszönhetően a levéltári anyag mindössze 3%-ához nincs sem korabeli, sem a levéltárosok által készített valamilyen szintű kutatási segédlet. A kutatómunkát segítő referenseknek – a témába illő „előkutatásokon” túl – a személyes adatok védelmét szolgáló korlátozó rendelkezésekre figyelemmel a törvényben megállapított védelmi idő lejártáig a szenzitív adatok egy meghatározott körét az iratokban le kell takarniuk. A statisztikai adatok alapján az összes kiadott fénymásolat mindössze 4-5%-án kell elvégezni valamilyen anonimizálást – ami leggyakrabban egy-két mondat vagy szó kitakarását jelenti –, ez a történelmi események megismerését lényegében nem akadályozza. Összességében 1997 és 2011 között a tudományos kutatók közel 2800 témában nyújtottak be kérelmet, akik több mint 31 000 alkalommal keresték fel a levéltár kutatótermét, és a kutatott levéltári anyagról számukra több mint 800 000 oldalnyi fénymásolatot, valamint 7500 fotó másolatát készítettük el.

15 év informatika

¹⁷ 60/1994. (XII.24.) ÁB-határozat. MK. 1994/124. szám.

¹⁸ Az adatvédelmi biztostól számos esetben kértek állásfoglalást a tudományos kutatók, de a Történeti Levéltár is. Az első átfogó ajánlás ebben a tárgykörben 1996. február 11-én született meg, amely befolyásolta a Hivatal, majd a Történeti Levéltár „anonimizálási” gyakorlatának kialakítását. *Az Adatvédelmi Biztos beszámolója, 1995–1996.* Adatvédelmi Biztos Irodája, Budapest, 1997. 207–218.

Az 1997-ben alapított Történeti Hivatal, illetve a 2003 után Történeti Levéltár néven újjáalakult intézmény a kezdetektől kiemelt feladatának tekintette az iratanyag informatikai eszközökkel és megoldásokkal támogatott feldolgozását és az ehhez szükséges számítástechnikai infrastruktúra kiépítését. A levéltár informatikai rendszerének tervezése és kialakítása során követett alapelveket, valamint a feladat ellátására kifejlesztett központi adatbázis technikai jellemzőit korábban részletesen ismertettük már,¹⁹ ezért itt csak az iratanyag és a feldolgozás legfontosabb jellemzőit, valamint az elmúlt fél évtized fejlesztéseinek eredményeit tekintjük át.

A levéltár alapításakor megörökölt iratanyagra általában jellemző volt a rendezetlenség, a levéltári struktúra hiánya, valamint a korabeli segédletek részben használhatatlan, részben rendkívül hiányos állapota. Mindezekhez járult az állambiztonsági szervek által évtizedekig folyamatosan használt dossziék rendkívül rossz fizikai állapota, amely a jogszabályok által meghatározott feladatok ellátása – vagyis az állampolgári adatszolgáltatás és a tudományos kutatás biztosítása – során csak még tovább romlott.

A levéltári anyag feldolgozására szolgáló informatikai rendszert ennek megfelelően úgy kellett megtervezni, hogy egyszerre szolgálja az iratanyagban szereplő akár többmillió névanyag gyors és precíz visszakereshetőségét, a tudományos kutatás szempontjából lényeges tematikus kereséseket, a digitalizált állományok gördülékeny kezelését, ezenkívül ellássa a kutatói és ügyfélszolgálati nyilvántartási feladatokat is.

A Történeti Hivatal megalakulása utáni évben, tehát 1998 elején megkezdődött már az iratanyag digitalizálása és a dossziék számítógépes névmutatóinak készítése. Ezen adatrögzítések eredményeit ugyan csak később, az integrált központi adatbázis 2001-es létrehozásakor egységesítettük, lényegében azonban az intézmény alapításától kezdve zajlik az iratok számítástechnikai feldolgozása. E munka eredményeként 2012 októberéig az ABTLINFO központi adatbázisban már összesen közel kétszázezer (pontosan 193 104) dosszié vagy dosszié-típusú irategyüttes adatait rögzítettük. Ezen iratokhoz az elmúlt 15 évben létrehoztunk egy háromnegyed millió „megfigyelt” és „megfigyelő” személyes adatait tartalmazó névmutató rendszert, ami – tekintve, hogy egy-egy áldozat több vagy akár több tucat dossziében is szerepelhet – bőven millió feletti „találati halmazz” jelent a keresések során. A kezdetektől folyamatosan végzett, időnként azonban külső erőforrások bevonásával nagyobb lendületet vett digitalizálási munkálatok eredményeként a központi adatbázis mára mintegy 1,6 millió oldalnyi digitális állományt tartalmaz, amelyhez hozzájárul még több százezer oldal már digitalizált, de az adatbázisba még be nem töltött elektronikus iratmásolat is. Az iratanyagban az egyes dossziék mellékleteként vagy önálló albumokba, gyűjteményekbe rendezett fényképanyag szkennelése, a fotóanyagok digitalizálására vonatkozó egyedi kritériumoknak megfelelően, szintén évek óta zajlik: e munka eredménye a központi informatikai rendszer egyedi fotóadatbázisa, mely jelenleg már több mint 11 000 tételt tartalmaz.

2009 és 2011 között a levéltár az úgynevezett Norvég Alap támogatásával komplex állományvédelmi (savtalanítási) programot valósított meg, amely a levéltár informatikai rendszerére is jelentős hatással volt. A több mint 1,3 millió oldalnyi veszélyeztetett állapotú levéltári anyag tömeges digitalizálása és savtalanítása ugyanis jelentős informatikai fejlesztéseket követelt meg mind a szerver- és háttértárolókapacitás, mind pedig a teljes munkafolyamat adminisztrációját biztosító, egyedi fejlesztésű szoftver tekintetében. A hatalmas mennyiségű digitális állomány tárolása és folyamatos elérhetősége érdekében a meglévők mellé egy új szerver számítógépet, valamint diszkes tárolóegységet kellett beszerezni és a működő rendszerbe integrálni. A savtalanítási munkafolyamat, amelynek kivitelezésében a levéltár számos munkatársa vett részt, érthető okokból a legkeresettebb iratanyagokat érintette elsősorban, ezért nagy hangsúlyt fektettünk arra, hogy a folyamatba bekerült dossziék aktuális állapotának

¹⁹ Lásd Cseh Gergő Bendegúz – Lux Zoltán: Informatika a Történeti Levéltárban. In *Trezor 3. Az átmenet évkönyve 2003*. Szerk. Gyarmati György. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest, 2004. 283–294.

és helyének nyomon követését informatikai eszközökkel is támogassuk. E feladat ellátása érdekében a levéltár informatikusa egyedi programot fejlesztett ki, amelynek révén az egész munkafolyamat nyomon követhetővé és ellenőrizhetővé vált. A Norvég Alap által támogatott program befejeztével a levéltár saját erőforrásai függvényében tovább folytatja az iratanyag savtalanítását és digitalizálását, így a program vezetése és szükség szerinti karbantartása is folyamatos.

A levéltár központi adatbázisának eredeti funkcionálisai idővel folyamatosan bővültek, illetve átalakultak, mivel egyfelől a napi adatrögzítési és használati gyakorlat során a felhasználók – elsősorban a levéltár munkatársai, de mind nagyobb mértékben a kutatók – által megfogalmazott igényekhez próbáltunk alkalmazkodni a fejlesztések során, másfelől pedig több új fejlesztésre is lehetőségünk nyílt pályázati vagy saját erőforrásból.

Ezen új fejlesztések közül feltétlenül meg kell említeni a teljes iratanyag nyilvántartására szolgáló adatbázis-modult, a fentebb már említett fotóadatbázist, az archontológiai adatbázist, a parancsgyűjteményt, valamint az iratanyag digitális előkészítésére, elektronikus anonimizálására szolgáló egyedi fejlesztést.

Mint korábban említettük, a levéltári anyag feldolgozására szolgáló számítástechnikai rendszer a kezdetektől elsősorban a legkutatottabb irategyüttesre, a dossziéokra koncentrált; az egykori állambiztonsági szervek úgynevezett működési irataira ebből a szempontból sokáig kevesebb figyelem jutott. Ennek érdekében fejlesztettük ki a teljes levéltári rendszert „lefedő” nyilvántartást, amelynek bevezetése és tesztelése jelenleg van folyamatban.

Szintén a központi informatikai rendszer részét képezi a fotóanyag egyedi feldolgozási szempontjait tükröző fotóadatbázis, valamint az egykori állambiztonsági szervek alkalmazottainak hivatali pályáját bemutató archontológiai adatbázis.

Az ABTLINFO legújabb fejlesztése az iratok elektronikus anonimizálására és kutatásra való előkészítésére szolgáló adatbázis-modul: ennek a funkciónak a közeljövőben várható bevezetése minden bizonnyal jelentős mértékben csökkenteni fogja az állampolgári és kutatói irat-előkészítés időtartamát és papírfelhasználását, ezenkívül megkíméli majd az egyébként is veszélyeztetett fizikai állapotú levéltári anyagot a napi igénybevételtől.

A központi adatbázistól függetlenül, de a levéltár informatikai koncepciójába illeszkedően készült el az NKA támogatásával 2012-ben a levéltár parancsgyűjteménye, mely az interneten keresztül az egykori állambiztonsági vonatkozású normák, parancsok, utasítások keresésére, szűrésére és szöveges tartalmuk megjelenítésére nyújt lehetőséget bárki számára.

Fontos kiemelni, hogy a központi adatbázis legfontosabb adattartalmai regisztrált kutatóink számára már az interneten keresztül is hozzáférhetőek, a fent említett fotó- és az archontológiai adatbázist pedig bárki szabadon megtekintheti akár otthonról is.

Az informatikai és levéltári-történettudományi szolgáltatások korántsem lebecsülendő „terméke” a levéltár 2012-ben 6. évfolyamát záró *Betekintő* című internetes folyóirata, amely a kezdeti szűk szerzői és olvasói kört átlépve mára az egyik legolvasottabb történeti folyóirattá vált.²⁰

Megjelenés a szakmai közéletben, egyéb tennivalók

A hatályos jogi szabályozás szerint a levéltár alaptervékenységét csak szakirányú felsőfokú végzettséggel rendelkező diplomások láthatják el. A munkatársak kiválasztásánál az sem volt elhanyagolható szempont, hogy a korszakot ismerő, a korszak iránt érdeklődő szakemberek kerüljenek az intézményhez. A főosztály feladatainak sokaságából adódóan munkakörük a feladatoknak csak egy-egy kis szeletét fedik le, viszont azon a területen rendkívül alapos, szisztematikus tudásra tesznek szert. Más levéltárakhoz hasonlóan a főosztályon dolgozó diplomások a megszerzett tudást saját szakmai pályafutásuk során is hasznosították, másrészt „hivatalból” is részt kellett

²⁰ A *Betekintőről* lásd még jelen számunkban Okvách Imre írását!

venniük olyan programokban és feladatokban, amelyeket a levéltár más intézménnyel közösen vagy megállapodás alapján szolgáltatásként végzett.

A kezdetektől számos kolléga vett részt szakmai szervezetek munkájában, tartott előadást konferenciákon, a megjelentetett önálló kötetekről, tanulmányokról, dolgozatokról pedig az évente megjelenő publikációs jegyzék tanúskodik. A főosztály munkatársai az egyéni tudományos teljesítményeken és a napi szakmai feladatokon túl az „összintézeti” munkáknak is aktív közreműködői voltak. Ezek közül néhányat mindenképpen érdemes megemlíteni.

Már 1998-ban tematikusan válogatott iratmásolatokat készítettünk elő kiállításokhoz, így az Iparművészeti Múzeumban megnyílt *Internet-Galaxis '98* című kiállításra a *Tilos művészet* címmel gyűjtöttünk össze levéltári forrásokat. A munkatársakat a kiállításról tájékoztató elnöki körlevél²¹ úgy fogalmazott, hogy „*a civil társadalom felé való nyitás érdekében a mostani bemutatót a Történeti Hivatal által később megrendezésre kerülő kiállítás-sorozat első rendezvényének tekintjük*”, amelyet valóban még számos kiállítás és a kutatási eredményeinket bemutató konferencia követett. Még ebben az évben a Hadtörténelmi Levéltár és a Közép-Európai Egyetem (CEU) rendezésében megnyílt kiállításra március 15-ével kapcsolatos iratmásolatokat készítettünk elő, valamint közreműködtünk a Belügyminisztérium épületében szervezett „Nyílt napokra” a Történeti Hivatalt bemutató kamara-kiállítás rendezésében is.

A Történeti Hivatal új székházában 1999. szeptember végén megnyílt *Hálózat* című kiállításhoz, valamint a december közepén bemutatott, az ÁVH történetét reprezentáló kiállításhoz iratokat szolgáltatunk, közreműködtünk a megrendezésükben. 2001-ben a Terror Háza Múzeumban megnyíló időszakos kiállításhoz a megadott szempontok alapján levéltári forrásokat gyűjtöttünk, illetve szkennelésre előkészítettük azokat.

A Magyar Kormány és a washingtoni Holocaust Múzeum között megkötött adatvédelmi szerződés²² alapján 2003 és 2009 között a magyar holokauszttal kapcsolatos iratainkról állítottunk össze jegyzéket, majd az iratok szkennelését követően a digitális másolatokat eljuttattuk a Múzeumhoz. Összesen 93 darab DVD-n 1074 dossziéból 93 000 oldalnyi iratmásolatot adtunk át két szakaszban.

A Főosztály munkatársai közül többen részt vettek a Budapest Főváros Levéltárával közösen zajló adatfeltárásban, amelynek eredményeként az 1956-os forradalom budapesti elítélteinek adatbázisát kiegészítettük a Történeti Levéltárban található adatokkal, a *Rubicon* című folyóirat 2004. évi 8–9. tematikus számához pedig korabeli forrásokat válogattunk.

2006-ban a Levéltári Főosztály valamennyi szervezeti egységénél kiemelt szerepet kaptak az 1956-os forradalom 50. évfordulójához kapcsolódó tennivalók. Az Iratfeldolgozó Osztály a forradalommal kapcsolatos dokumentumok feldolgozásával, a belső kutatásokhoz történő adatszolgáltatással, a külső intézeti kiállításokon való közreműködéssel járult hozzá az évforduló megünnepléséhez, továbbá részt vettünk a levéltár által szervezett '56-os kiállítás előkészítésében, rendezésében. A Magyar Országos Levéltár koordinálásával elkészült, Nagy Imre és társai peranyagát bemutató DVD megjelentetésében is közreműködtünk.

2006-tól kutatásokat folytattunk a III. Főcsoportfőnökség szervezeti felépítésének feltérképezésére, illetve adatokat gyűjtöttünk az egyes szervezeti egységek vezetői (csoportfőnökök, osztályvezetők, önálló alosztályvezetők) hivatali életpályájának számítógépes feldolgozásához. 2009-ben – mint ahogy erről már szó volt – a Nemzeti Kulturális Alap (NKA) pályázatán nyert támogatás révén megterveztük, majd kifejlesztettük az ABTLINFO-hoz kapcsolódó archontológiai adatbázist, ezáltal az 1962 utáni központi állambiztonsági szervek vezetőinek hivatali pályaképére vonatkozó adatokat sikerült az interneten is hozzáférhetővé tenni. Az adatbázisba 2009-ben összesen 282 név került, egyúttal megkezdtük az archontológiához kapcsolódó szervezeti táblák feltöltését is. Egyidejűleg tovább folytattuk az állambiztonsági archontológiai

²¹ Markó György dátum nélküli, az aláírásával kiadott körlevél [1998]. ÁBTL. Markó György TH elnök félhivatalos iratai.

²² 2264/2003. (X.31) Korm. határozat, Határozatok Tára (HT) 2003/50. szám.

kutatásokat a III. Főcsoportfőnökség önálló osztályai vezetői és a megyei állambiztonsági vezetők adatainak kutatásával. 2010-ben az internetre is felkerült 72 megyei főkapitány állambiztonsági helyetteseinek, 2011-ben pedig 23 megyei alosztályvezetőnek a hivatali életútja.

A főosztálynak is komoly szerepe volt a levéltár új internetes folyóiratának, a *Betekintő*nek (www.betekinto.hu) a létrehozásában, működtetésében, szerkesztésében, továbbá a folyóirat internetes megjelentetésében. Az ott megjelenő tanulmányok egy része – különösen az első években – szintén a főosztály munkatársainak volt köszönhető.

Itt is meg kell említeni, hogy 2009-ben az úgynevezett Norvég Alaphoz korábban benyújtott, komplex levéltári állományvédelmi program megvalósítását támogató pályázatra született pozitív döntés nyomán a főosztály több munkatársa vett részt a programban, a munka megszervezésében, megvalósításában a közbeszerzési eljárástól kezdve a pályázat megvalósításához szükséges savtalanító berendezés beüzemeltetésén, az eljárás munkarendjének megszervezésén keresztül a teljes munkafolyamat informatikai hátterének megteremtéséig. 2011 áprilisáig tartott a program, az elkészült anyagok utóellenőrzése, szükség szerinti rendezése azonban még az év végéig elhúzódott. 2011 szeptemberében a levéltári iratok tömeges savtalanításáról rendezett nemzetközi konferencia előkészítésben, rendezésben, valamint a rendezvény lebonyolításában a Levéltári Főosztály számos munkatársa is részt vett.

A felsorolt nagyobb lélegzetű munkák mellett jó néhány kisebb, ám tevékenységünk sokszínűségét jól mutató feladatokat is elláttunk. Így például:

2004-ben a kultuszminiszter felkérésére alakult, az úgynevezett Jaross-listák felkutatására létrehozott bizottság munkájához, 2008-ban pedig az akkori kormányfő megbízásából az úgynevezett Kenedi-bizottság két tagja számára szolgáltatunk adatokat, illetőleg biztosítottuk számukra a témához kapcsolódó levéltári anyagba való betekintést.

2009 első felében a 20 évvel ezelőtti „rendszerváltó” eseményekről – tüntetésekről, demonstrációkról – készítettünk tematikus virtuális kiállításokat, amelynek keretében kilenc különböző eseményről állítottunk össze és tettünk közzé a honlapon válogatott dokumentumokat, fotókat mintegy 250 oldalnyi terjedelemben.

A Magyar Pálos Rend kérésére majdnem 1000 oldalnyi, a szerzetesrendtől elkobzott iratot adtunk vissza eredetiben és digitalizálva.

A lengyel Nemzeti Emlékezet Intézete által szervezett kiállításához gyűjtöttünk és digitalizáltunk magyar vonatkozású levéltári iratokat.

2010-ben kidolgoztuk és megvitattuk az oral history műfajához tartozó életútinterjúk készítésére vonatkozó javaslatot, koncepciót, majd 2010–2011-ben hat interjú el is készült. A főosztályon történt személyi változások után 2012-ben fel kívánjuk újítani az oral history interjúk készítésének gyakorlatát.

Közreműködünk a Bibó-centenárium megrendezésében, s végül – a teljesség igénye nélkül – a recski munkatábort bemutató korábbi és jelenlegi kiállítás rendezése és kivitelezése is a főosztály egyik munkatársának érdeme.

Végezetül érdemes megemlíteni, hogy a főosztályra került munkatársak közül az elmúlt 15 évben 18-an szereztek első vagy másoddiplomát, hárman PhD-fokozatot, két kolléga a közeljövőben fejezi be a doktori képzést.

Mint látható, a másfél évtized alatt sikerült felépíteni, kiépíteni azt a stabil alapot, amelyre támaszkodva – a tradicionális értékrendet, értékmegőrző szemléletet tiszteletben tartva – a következő években a szakmai munka új látásmóddal, korszerű eszközökkel tovább folytatódhat. E munka során feltétlen célunk a levéltár alaptervékenységeit jelentő szolgáltatásoknak – az egyéni és a kollektív információs kárpótlásnak – hatékonyabbá, gyorsabbá, korszerűbbé és minél szélesebb körök számára való elérhetővé tétele.

Iratbeszállítás, rendezés, segédletkészítés a levéltárban (1997–2012)

Az 1997-ben alakult Történeti Hivatal, illetve jogutódja, a Történeti Levéltár iratainak átvételéről, levéltári rendjének kialakításáról, az iratok rendezéséről és feldolgozásáról ez idáig csak közvetett módon, a „végeredmény” (fond- és állagjegyzék, raktári jegyzékek, adatbázisok) fényében tájékozódhattak az érdeklődők, önálló beszámoló a levéltári munka ezen alapvető területéről eddig nem jelent meg. Ezért is indokolt, hogy az intézmény 15. évfordulóján a levéltári munka más területei közül kiemelve, önállóan is számot vessünk ennek a munkának a problémáival és eredményeivel. A Történeti Levéltár őrizetében jelenleg 3953,09 iratfolyóméter terjedelmű iratanyag található. Ahhoz, hogy érthetővé váljanak a levéltári munka különböző fázisaihoz (átadás-átvétel, rendezés-feldolgozás) kapcsolódó feladatok, érdemes röviden visszatekinteni a Történeti Hivatal létrejöttét megelőző időszakra.

Az Országgyűlés az 1994. évi XXIII. törvény módosításával 1996-ban rendelkezett a Történeti Hivatal (TH) felállításáról, amelyet a belügyminiszter által felkért Iratvizsgáló Bizottság munkája előzött meg.¹ A bizottság – sok más mellett – foglalkozott a levéltárak és a Belügyminisztérium kapcsolatával is, ugyanis a Történeti Hivatal létrejötte előtt, 1997-ig sem az Új Magyar Központi Levéltár, sem a Magyar Országos Levéltár nem tudta elvégezni a gyűjtőterületi munkához kapcsolódó ellenőrzéseket. A Belügyminisztérium irattárának szakmai felügyelete évtizedeken keresztül nem volt megoldott, így a Belügyminisztériumon belül már az iktatás/irattározás során számtalan olyan hibát követtek el, amely az iratanyag használatát és későbbi pontos felmérését egyaránt megnehezítette. A bizottság igen pontosan írta le ezt a helyzetet: „Az 1960-as évek végétől a Belügyminisztérium mereven elzárkózott a Levéltár minden javaslata és csaknem minden kapcsolatfelvételi kísérlete elől. 1972-ben a Minisztérium iratkezelési szabályzatát a Levéltár szakmailag elhibázottnak minősítette, tiltakozása azonban hiábavalónak bizonyult, mert a Művelődésügyi Minisztérium jóváhagyta azt. Később többször is csak hosszas egyeztetés után voltak hajlandók fogadni a Levéltár képviselőjét, aki legfeljebb az Ügykezelési alosztály vezetőjének irodájáig jutott el, de még az irattárat sem tekinthette meg. Ma már nyilvánvaló, hogy ez az elzárkózás károsan hatott többek között a központi irattár szakmai munkájára is.”² Mivel a Belügyminisztérium teljes mértékben kivonta magát a levéltári felügyelet alól – tegyük hozzá, hogy erre jogszabályi lehetősége is volt – az irattárban őrzött iratanyagról nem szolgáltatott valós információkat, az 1950 után keletkezett iratait egyáltalán nem, az 1945–1950 között keletkezetteket is csak hiányosan adta át az illetékes Új Magyar Központi Levéltárnak,³ illetve 1970 előtt a Magyar Országos Levéltár Népi Demokratikus

¹ A belügyminiszter kezdeményezésére létrejött bizottság a Magyar Országos Levéltár, az MKM Levéltári Tanácsa, a Magyar Levéltárosok Egyesülete, az Önkormányzati Levéltárak Tanácsa, az MTA Történettudományi Intézete, az MTA Jelenkorkutató Bizottsága, az 1956-os Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutató Intézete, Budapest Főváros Önkormányzata és a Nyilvánosság Klub delegáltjaiból állt fel. A Központi Irattárban Bikki István, G. Vass István, Hegedűs B. András, Markó György, a Személyzeti és Munkaügyi Főosztályon G. Vass István és Tyekvicska Árpád, a Dokumentációs Osztályon Hajdú Tibor, Kenedi János, Rainer M. János, Tyekvicska Árpád és Varga László, a Történeti Irattárban Varga László végezte a feltárást. Az Iratfeltárási Bizottság összefoglaló jelentését lásd: <http://www.nyilvanossagklub.hu/kozjogi/kozjogi19950630.shtml> (utolsó letöltés dátuma: 2012. szeptember 15.).

² Iratfeltárási Bizottság, 5. sz. melléklet: <http://www.nyilvanossagklub.hu/kozjogi/kozjogi19950630.shtml> (utolsó letöltés dátuma: 2012. szeptember 15.).

³ G. Vass István megemlíti egy esetet, amely pontosan példázza a Belügyminisztérium magatartását a levéltárral szemben: „A volt UMKL egyik osztályvezetője a rendszerváltás előtt utoljára 1985-ben tett kísérletet a Belügyminisztérium levéltári ellenőrzésére, azonban csak az iratkezelésért felelős osztályvezető irodájáig jutott,

Osztályának.⁴ Ez a magatartás ugyanúgy igaz volt a BM által lefolytatott selejtezésekre is.

Ehhez a terhes „örökséghez” – a levéltári feldolgozás szempontjából – további körülményként járult, hogy a Történeti Hivatalnak, majd az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának az illetékességét rövid időn belül többször is módosították. Ugyan az illetékesség lényegében mindig az állambiztonsági iratokra vagy szorosan az állambiztonsági munkával kapcsolatos iratokra korlátozódott, de mégis bizonyos eltéréseket találhatunk.

Bár a Történeti Hivatal a sajtó a III/III. Csoportfőnökség iratainak őrzőjeként definiálta, ez azonban csak részben fedte a valóságot. Elméletileg az 1996. évi LXVII. törvény – kicsit zavarosan ugyan, de – a III. Főcsoportfőnökség (benne a „belső reakcióval” foglalkozó szervezetek) és jogelődei, valamint a BM Külügyi Osztály, a Nemzetközi Kapcsolatok Osztálya, a Belbiztonsági Osztály, a BM Határőrség Felderítő Osztálya, a HM MNVK Felderítő Csoportfőnökség és jogelődei iratainak őrzésével és kezelésével bízta meg a Történeti Hivalt.⁵ Ehhez kapcsolódott még az Állambiztonsági Operatív Nyilvántartó Osztály által kezelt iratok és az egyes fontos tisztségeket betöltő személyek ellenőrzésére létrehozott bizottság eljárása során keletkeztetett iratok köre is. A törvény azonban jelentősen módosította az átadásra kijelölt iratokat, mikor is a „*ha azok az e törvény hatálybalépésekor a Belügyminisztérium, Honvédelmi Minisztérium és szerveik, vagy a nemzetbiztonsági szolgálatok törvényben meghatározott feladatai ellátása céljából nem szükségesek*”, valamint az „*adattartalmuk okán*” kitévelt tartalmazta, megteremtve ezzel a titkosszolgálatok számára az átadás alóli kibújás lehetőségét.

2001-ben a Történeti Hivatal állami szaklevéltárrá alakult,⁶ és illetékességébe utalták a nemzetbiztonsági szolgálatok levéltári anyagait, valamint azokat az állambiztonsági iratokat, amelyeket a nemzetbiztonsági szolgálatok feladataik ellátásához vagy nemzetbiztonsági érdekeket veszélyeztető adattartalmuk okán még 1996-ban – gyakran teljesen önkényesen – visszatartottak.⁷ Ekkor bővült – az információs kárpótlás jegyében – az 1990 előtt a BM Központi Irattárban őrzött internálási, kitelepítési iratokkal a TH „*őrzésébe és kezelésébe*” tartozó iratok köre.

A 2003. évi III. törvényben került sor a – szűkebb értelemben vett – állambiztonsági szervezetek / szervezeti egységek taxatív felsorolására az illetékesség kapcsán, azonban az 1990 után létrehozott nemzetbiztonsági szolgálatok levéltári anyagainak vonatkozásában és az 1945 előtt keletkeztetett gyűjtemények esetében megszűnt az ÁBTL illetékessége. Ez utóbbiak – miközben az államvédelmi szervek működéséhez kapcsolódtak – a törvényben megfogalmazott időközi korlátozás miatt kikerültek a levéltár illetékességéből.⁸ Arra vonatkozóan, hogy az eddig mondottaknak milyen következményei voltak és vannak, a későbbiek folyamán még részletesen kitérek.

A levéltárral való kapcsolat és az illetékesség kérdésének rövid kitérőjét követően érdemes elsőként a beszállítások és levéltári átvételek problémáját bemutatni. A jelenlegi

irattárként pedig egy szűk kis helyiséget mutattak meg neki. Miután ezt erőteljesen kifogásolta, a levéltár vezetőjét telefonon megkérték, hogy »ez az elvtársnő« a továbbiakban mentesüljön a minisztériummal kapcsolatos levéltári feladatok alól. A szervlátogatási naplóban óvatos körülírással rögzítették az esetet.” G. Vass István: Gyűjtőterületi munka az országos hatáskörű szerveknél az 1990-es években. *Levéltári Szemle* 1998/3. sz. 28.

⁴ 1956-ban a már levéltárban található belügyminisztériumi iratok a tűzvész során megsemmisültek, így járt a városi és megyei osztály 30 méternyi vagy a Népgondozási Osztály 81 folyóméternyi anyaga. Részletesen lásd: *Az Új Magyar Központi Levéltár fondjainak és állagainak jegyzéke*. Szerkesztette és a bevezetőt írta: G. Vass István. Második kiadás. Budapest, UMKL, 1988.

⁵ 1996. évi XXIII. tv. 1. § és 25/A. §.

⁶ 2001. évi XLVII. törvény az egyes fontos, valamint közbizalmi és közvélemény-formáló tisztségeket betöltő személyek ellenőrzéséről és a Történeti Hivatalról szóló 1994. évi XXIII. törvény módosításáról és az ezzel összefüggő törvénymódosításokról.

⁷ A 2003. évi törvény alapján visszaminősített és átadott iratok tömkelege a bizonyíték arra, hogy azok (évkörükből, témájukból adódóan) 1996-ban sem kellhettek a titkosszolgálatok működéséhez. (Például az 1950-es évekbeli jugoszláv-ügyekre vonatkozó dossziék.)

⁸ 2003. évi III. tv. 1. § (1) bekezdésben az 1944. december 21. és az 1990. február 14. közötti időhatár szerepel.

iratanyag több kisebb-nagyobb átadás mellett alapvetően két dömpingszerű beszállítással került a levéltár őrizetébe. Az 1997-es megalakuláskor a TH elnöke a Belügyminisztérium akkori illetékeseivel⁹ folytatott megbeszélésein megállapodott többek között arról, hogy mely iratokat veszi át a Hivatal, és mennyi idő alatt.¹⁰ Ennek nyomán 1997. július 1. és augusztus 31. között átadásra került 2490,08 ifm iratanyag,¹¹ amelynek nagyobbik része az idők folyamán különböző szervezeti egységekhez tartozó, a mindenkori operatív nyilvántartó osztály(ok) által őrzött iratokból (dossziékból), kisebb részben pedig még a Dunagate-ügy kapcsán lefoglalt és zárolt, a III. Főcsoportfőnökséghez tartozó szervek működési irataiból állt.¹² Az ekkor átvett működési iratok kisebb része segédlettel ellátva került a TH őrizetébe, ugyanakkor az 1990 és 1997 közötti időszakban végzett kiemelések és a Belügyminisztérium iratkezelése, illetve az iratok ez idő alatti használata számos problémát eredményezett.

Az átvett dossziék kezelhetőségét valamelyest segítette az egykori állambiztonsági nyilvántartás töredékes kartonrendszere, ugyanakkor nem kerültek a TH-ba például a központi nyilvántartás tárgymutató kartonjai, sem pedig az egyes szervezeti egységek adattárjai és kartonjai, illetve az adattárakból készült adatbázisok egyetlen része sem.

Ebben az időszakban, a gyors átvétel miatt, az átadott iratanyag egy részét, főként a működési iratokat, nem dobozolták be, ugyanakkor a dossziékat a több szempontból is problémás – a Belügyminisztériumban rendszeresített – irattári dobozokban vette át a Történeti Hivatal. Ehhez járult az a körülmény, hogy az átadás-átvételi jegyzékeken kizárólag a dossziék számát tüntették fel a dosszié tárgyának, évkörének, illetve a raktári egységeknek a megjelölése nélkül! Az átadás-átvétel „sajátossága” a későbbiek folyamán is számos problémát eredményezett, mivel a levéltárnak az átadással egyidejűleg el kellett látnia az információk kárpótlásból adódó feladatait és a kutatók kiszolgálását is. A fentiekén túl azonban olyan esetek is előfordultak – mint például a korábban említett 1997. júniusi megbeszéléseken született egyezség –, hogy azokat az állambiztonságra vonatkozó parancsokat, jogszabályokat, amelyek nincsenek a Belügyminisztérium Dokumentációs Osztályának birtokában, de a BM Központi Irattár parancsgyűjteményében megtalálhatók, a Történeti Hivatal megkapja – vagy másolatban (ha nincs többes példány), vagy eredetiben (ha több példány is fellelhető). Ennek nyomán a kezdeti időkben néhány, az 1956 előtti időszakra vonatkozó parancskönyvet ugyan kapott az intézmény, de az 1962 utáni belügyi-állambiztonsági szervezetek működésének alapjait képező normákat, parancsokat csak tíz évvel a megegyezés után, 2008-ban (!), valószínűleg a 2007 és 2008 között működő bizottság tevékenységének köszönhetően kapta meg a levéltár, bár akkor is csak töredékesen.

A másik nagy beszállítási hullámra a 2003. évi törvény megszületését követően került sor: 2003 és 2005 között összesen 812,62 iratfolyóméterrel bővült az ÁBTL iratanyaga. Az ekkor már érvényben lévő, a levéltári átadást részleteiben is szabályozó 10/2002. NKÖM-rendeletet¹³ azonban az átadások során gyakorlatilag figyelmen kívül

⁹ A Belügyminisztérium részéről Dr. Zsuffa István államtitkár, dr. Gyekiczki András és Tyekvicska Árpád (BM Kabinetiroda), Krizsa Tibor, a BM Adatfeldolgozó Hivatal vezetője, Varga Imre, a BM Adatfeldolgozó Hivatal Dokumentációs Osztályának vezetője, Bacsoni Gábor és Bikki István (Központi irattár) vettek részt.

¹⁰ ÁBTL 1.11.10. 64-45/1997. Emlékeztető az 1997. június 5-én 14.00 órakor megtartott megbeszélésekről, 1997. június 9.

¹¹ Az iratok mennyiségét az első gyors felmérés 3261 ifm-ben határozta meg.

¹² A Dunagate-botrányról részletesen lásd: Révész Béla: Dunagate, I–III. *Beszélő*, IX. évf., 12. sz., 2004. december: <http://beszelo.c3.hu/04/12/08reveszb.htm>; X. évf., 1. sz., 2005. január: [http://beszelo.c3.hu/cikkek/dunagate-ii](http://beszelo.c3.hu/cikkek/dunagate-ii;); X. évf., 2. sz., 2005. február: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/dunagate-iii> (utolsó letöltés: 2010. szeptember 15.); ill. Révész Béla: Függelék a Dunagate III. című íráshoz, *Beszélő*, X. évf., 2. sz., 2005. február: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/fueggelek-a-dunagate-iii-cimu-irashoz> (utolsó letöltés: 2010. szeptember 15.). A Szakértői Bizottság jelentése 2007–2008. 12–15.: <http://mek.oszk.hu/08400/08450/08450.pdf> (utolsó letöltés: 2010. szeptember 15.).

¹³ A közlevéltárakról és a nyilvános magánlevéltárak tevékenységével összefüggő szalmi követelményekről szóló 10/2002. (IV.13.) NKÖM-rendelet 12. § (3) bekezdés: „A közlevéltár az illetékességi körébe tartozó szerv vagy jogelődje (jogelődei) működése során keletkezett maradandó értékű irattári anyagot csak irattári rendben,

hagyták. A kormány által kiadott végrehajtási rendelet¹⁴ olyan szabályokat tartalmazott, amelyek az iratanyag használatát és feldolgozását jelentősen megnehezítették. A rendelet az iratok ÁBTL-be történő átadását egy felügyelő bizottságra bízta, és elsősorban annak jogosultságáról rendelkezett. A bizottság megkapta az iratkezelő szervek által készített minősített iratokat tartalmazó jegyzékeket, és megadta az engedélyt a bizottság tagjainak, hogy a jegyzékeken feltüntetett iratokba betekinthesse. Azonban csak a szolgálatok által készített jegyzékeket nézhették át, így az iratanyag valós felmérése nem történt, nem történhetett meg. Ugyanakkor a jogszabályok alapján a bizottságnak nem is tartozott a hatáskörébe az iratfeltárás, funkciója alapvetően eltért a korábbi Iratfeltáró Bizottság feladataitól. A rendelet az átadás biztonságos felügyelete, szállítása mellett az átadás-átvételi jegyzék tartalmi előírásairól is rendelkezett.¹⁵ Ez valójában a minősített iratok felülvizsgálatakor szükséges adatokat tartalmazó jegyzéket, nem pedig a levéltár (és a kutatók) számára is használható átadás-átvételi jegyzéket jelentette. A minősített iratok jegyzékei ebből adódóan sokban nem különböztek a nem minősített iratok jegyzékeitől.¹⁶ Ami megállapítható: ezek a jegyzékek nem voltak alkalmasak a felülvizsgálatra, ennek ellenére a bizottság több esetben is elérte, hogy minősített iratokat visszaminősítsenek a titkosszolgálatok.¹⁷

A kormányrendelet ily módon lehetőséget adott a nemzetbiztonsági szolgálatoknak arra, hogy az iratokat ne kelljen irattári rendben, a korabeli ügyviteli segédleteikkel együtt átadniuk, és hogy különböző irategyüttesekből önkényesen kiemeljenek bizonyos iratokat, és új egységeket alkothassanak. A kormány rendelete alapján készített átadás-átvételi jegyzékeken ügyiratszinten a példányszám és lapszám megadásával szerepeltek az iratok. Természetesen ennek kivitelezése lehetetlen volt a titkosszolgálatok számára is, így 2005-ben már sajátos „tételeket” alakítottak ki: a tétel tárgyának és iktatószámának pedig a „tételbe” helyezett iratok közül az első vagy utolsó irat tárgyát, illetve iktatószámát / nyilvántartási számát adták meg. Ennek alapján a megadott lapszám nem az adott számon futó irat, hanem az összes, az adott „tételhez” sorolt irat lapszámát jelölte. Ha az átadási jegyzék darabszinten készült, az iratok tárgyát akkor is következtelenül állapították meg, ugyanis a jegyzékeken bizonyos esetekben pontosan adták meg az irat tárgyát, míg más esetekben csak teljesen általános, érdemi

ügyviteli segédleteivel, levéltári tárolásra alkalmas és a tartalomnak megfelelően feliratozott dobozokban (vagy az iratanyag jellegének megfelelő más tárolóeszközökben), továbbá a levéltári anyagot legalább raktári egységenként (dobozonként, illetve egyéb tárolóeszközök szerint) felsoroló jegyzékkel (átadás-átvételi jegyzékkel) együtt köteles átvenni. Az átadás-átvételt a közlevéltár helyiségében kell elvégezni.”

¹⁴ Az elmúlt rendszer titkosszolgálati tevékenységének feltárásáról szóló és az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára létrehozásáról szóló 2003. évi III. törvény végrehajtásáról szóló 43/2003 (III.31.) Korm. Rendelet.

¹⁵ Eszerint az alábbiakat kellett szerepeltetni a jegyzéken: Fsz (folyószám); ikt. (iktató) szám/dosszié szám; tárgy; pld. (példány) szám; lapszám; készítő szerv; keletkezési év/évkör; a minősítés fenntartásának jogalapja; minősítés érv. (érvényességi) ideje; megjegyzés.

¹⁶ Hogy az előírás milyen zavarokat eredményezett, érdemes néhány példával illusztrálni: sokszor az irat tárgyának meghatározásánál az irat típusát ismerhetjük meg, például: az M-29622 sz. dossziéről megtudhatjuk, hogy „M” dosszié, a 10/0124-843 iktató/dosszié számú iratról, hogy személyi gyűjtő, az F-420-ról, hogy személyi anyaggyűjtő, az I-1-411-26/1997. sz. iratról, hogy feljegyzés és így tovább, a példák tetszés szerint folytathatók. A darabszintű jegyzékek ellenére ezek az iratok gyakorlatilag teljesen rendezetlenül kerültek a levéltárba, ugyanis a jegyzékekből nem tűnik ki az abban felsorolt iratok provenienciája; az egymás után következő iratok sem időrendet, sem szervezeti egységeket, sem tematikus kapcsolatot, sem pedig valamilyen nyilvántartási szisztémát nem követtek. Olyan segédleteket (iktató-, mutatókönyvet, nyilvántartással kapcsolatos gépi vagy papír alapú kartonokat), amelyek segítettek volna az iratokban a gyors eligazodást, a mai napig nem vett át az ÁBTL.

¹⁷ „A 43/2003. (III. 31.) Korm. sz. rendelet 4. § értelmében a bizottság ráadásul nem kapott döntési jogkört, nem hozhatott kötelező érvényű minősítési határozatot, mindössze írásbeli jelzéssel fordulhatott a szolgálat főigazgatójához, s ha visszaminősítési javaslatát a kapott szóbeli indoklás után is fenntartotta, erről az iratkezelő szerv vezetője köteles volt tájékoztatni a minisztert. A rendelet a minisztert semmire sem kötelezte.” A szakértői Bizottság jelentése 2007–2008, 44., <http://mek.oszk.hu/08400/08450/08450.pdf> (utolsó letöltés: 2012. október 5.).

információt nem tartalmazó címek szerepeltek (például: SZT pénzügyi irat, füzet), miközben az egyes iratok tárgya többségében pontosan meghatározható (például X.Y. fizetési jegyzéke, elszámolás, nyugta stb.) lett volna. Ehhez járult még az a körülmény, hogy a jogalkotó az átadás ütemezését keletkezési évkörökben (1970 előtt, 1970–1979, 1980–1990) határozta meg, így az egyébként egy sorozatot képező irategyütteseket gyakran három – vagy az újbóli felülvizsgálatok miatt még több – részletben kapta meg a levéltár.

Külön figyelmet érdemelnek a Katonai Felderítő Hivatal által nagy mennyiségben átadott hiteles másolatok,¹⁸ mivel a jegyzékeken feltüntetett iktatószámok ugyan szerepeltek az iraton, de jól láthatóan ezek csak utólagos rávezetések voltak; a „tárgy” rovat megjelölései pedig az iratanyag beazonosítására nem voltak alkalmasak. Szinte automatikusan felmerül a kérdés, hogy van-e értelme anonimizált fénymásolatokat rendezni...

A NKÖM-rendelet 12. § (4) bekezdése kimondja, hogy „a levéltár az átvett levéltári anyag megőrzéséért addig a levéltári egységig lemenően felelős, ameddig a levéltári anyagot az átadás-átvételi jegyzék részletezi”. Ez azt jelentette, hogy 2003 és 2005 között a levéltári feldolgozás majdnem teljes mértékben megbénult; a levéltári feldolgozással foglalkozó kollégák ebben a három évben kénytelenek voltak 6771 doboznyi (!) iratot lapszámgig lemenően, olyan átadás-átvételi jegyzékek alapján ellenőrizni, amelyek a későbbi munka során gyakorlatilag használhatatlanok voltak. Miközben a levéltári átadás-átvétel alapvetően egy együttműködésre épülő folyamat az átadó szerv és az átvevő levéltár között, az ÁBTL levéltári feldolgozással foglalkozó munkatársainak az iratok átvételébe egyáltalán nem volt beleszólása.

1. táblázat. Az átvett, illetve más levéltárba átadott iratanyag terjedelme évenkénti bontásban ¹⁹

év	gyarapodás (iratfolyóméterben)	fogyaték (iratfolyóméterben)	
1997	2490,08	-	
1998	25,88	-	
1999	88,35	-	
2000	265,93	-	
2001	54,44	-	
2002	190,43	-	
2003	400,04	-	
2004	173,59	29,22	
2005	238,99	-	
2006	9,30	14,06	
2007	2,02	-	
2008	22,43	0,30	
2009	31,32	-	
2010	2,88	-	
2011	0,99	-	
összesen	3996,67	- 43,58	3953,09

Az iratanyag levéltári feldolgozásának középpontjában az iratanyagban rejlő adatok minden irányú felhasználhatóvá tétele áll. Ennek lépéseként az iratanyag átvétele és

¹⁸ A 2003. III. tv. 12. §-a szerint azokat az irategyütteseket, amelyek egyaránt tartalmaznak megszünt minősítésű és továbbra is titkos adatokat, az irategyüttest kezelő szerv őrzi tovább, de a már nem minősített részokről hiteles másolatot ad a levéltárnak.

¹⁹ 2003. évi III. tv. 11. § (7): „A levéltár köteles minden olyan iratot, amelynek őrzésére e törvény nem hatalmazza fel, a törvény hatálybalépésétől számított hat hónapon belül eredeti tulajdonosának vagy jogutódjának, köziratok esetében pedig az arra illetékes levéltárnak átadni.” Ez alapján kerültek 2004 és 2006 között átadásra bizonyos iratok a Magyar Országos Levéltárnak, Budapest Főváros Levéltárának és a Hadtörténelmi Levéltárnak. Ezek az iratátadások azonban teljesen egyoldalúak voltak, ugyanis a fenti intézmények egyike sem tartotta magára nézve kötelezőnek a törvényi kitélt.

feltárása során alakult ki egy olyan áttekintő levéltári rendszer, amely a levéltári alapelveket, amennyire lehetett, érvényesítette, ugyanakkor kellően rugalmas maradt/marad. A fond- és állagjegyzék kialakítása kapcsán azonban meg kell említeni több fontos tény: ahogy korábban már szó volt róla, a jogszabályok a levéltár illetékességét olyan irategyüttesekben határozták meg, amelyeket számos, különböző időszakban létezett, egymástól szervezetileg és iratkezelés tekintetében is elkülönülten működő állambiztonsági/államvédelmi szerv keletkeztetett, ebből következik, hogy a fondszerkesztés elfogadott alapelvei²⁰ nem alkalmazhatóak automatikusan. Elméletileg a szaklevéltárban elhelyezett iratanyag – a hagyományos levéltári besorolás alapján – két fondfőcsoport²¹hoz, a gyűjtemény jellegű fondokat leszámítva pedig hét fondhoz tartozik. Ugyanakkor a hét fondból is csak kettő (!) van, amelyet teljes egészében az ÁBTL illetékességébe sorolt a törvény.²²

A levéltári rendszer kialakítását ráadásul nehezítette, hogy a levéltár munkatársainak érdemi államvédelmi/állambiztonsági háttérismeretei alig voltak, így a kialakítás nagyobbrészt a levéltárba került iratok alapján történhetett. Jó példa erre, hogy a levéltár munkatársai több éven keresztül nem is tudtak/tudhattak arról, hogy a hírszerzés (BM III/I. Csoportfőnökség) teljesen függetlenül kezelte a dossziéit; másik példaként említhető, hogy 2010-ben került a levéltárba az a nyilvántartási szabályzat, amely olyan dossziékat²³ sorol fel, amelyekről a levéltárnak az addig átadott szabályzatok említést sem tettek.

Végeredményben a levéltár iratanyagát történeti, időrendi, szervtipológiai alapon kialakított szekciókra, azon belül fondokra, állagokra, esetenként sorozatokra tagoltuk. Az első szekció – *Állambiztonsági (államvédelmi) szervek szervezetével, működésével kapcsolatos iratok* – a proveniencia elve mentén a volt államvédelmi/állambiztonsági szervek szervezeti egységei által keletkeztetett működési iratokat tartalmazza, fond szintre emelve a nagyobb átszervezések mentén létrejött, különböző időszakokban működő állambiztonsági szerveket. Az iratanyagok rendszerezésénél, hasonlóan a Hadtörténelmi Levéltárhoz,²⁴ el kellett térni a szerkesztési elvektől, ugyanis a Belügyminisztérium belső hierarchiája összetettebb: az 1962 utáni időszakkal példázva:²⁵ ha a Belügyminisztérium a fondképző, akkor a III. Főcsoportfőnökség lenne az állag, míg a III/I. Csoportfőnökség a maga 500 fős szervezetével, 12 osztályával, 50 alosztállyal és önálló csoporttal csak az állagon belüli egyik sorozat. Természetesen így a csoportfőnökség(ek) iratanyaga mind mennyiségileg, mind szervezeti szempontból teljesen átláthatatlan lenne. ²⁶

²⁰ 10/2002. (IV.12.) NKÖM rendelet 27. § (4) bekezdése lehetőséget ad arra, hogy állami szaklevéltárként az anyag rendszerét és jelzeteleési módját a fondszerkesztés általános elvei, valamint saját hagyományai alapján határozza meg.

²¹ XIX. Fondfőcsoport: Államigazgatás felső szervei 1945–; XXXII. Fondfőcsoport: Gyűjtemények 1945–.

²² Ez a két fond az *Államvédelmi Hatóság*, illetve az *Egyes fontos, valamint közbizalmi és közvélemény-formáló tisztségeket ellenőrző bizottság* iratai; a többi: a *Belügyminisztérium* (XIX-B-1), a *Határőrség Országos Parancsnoksága* (XIX-B-10), a *Magyar Államrendőrség* (XIX-B-13), az *Országos Rendőrfőkapitányság* (XIX-B-14), és a *Honvédelmi Minisztérium* iratai.

²³ Kiképzési dosszié (K-dosszié), Viszonylat dosszié (V-dosszié), Dokumentációs dosszié (D-dosszié), Dokumentációs ellenőrzési dosszié (DE-dosszié), Kiképzési segédeszköz dosszié (KS-dosszié), Operatív segédeszköz dosszié (OS-dosszié), ÁBTL 1.11.4. 67/10-1356/1969. *Kiegészítés a Nyilvántartási Szabályzathoz, 1969.*

²⁴ A Hadtörténelmi Levéltár önálló levéltári rendszert és új számozást hozott létre a „hagyományos szerkesztési elvek alapján”, így a XIX. fondfőcsoportba tartozó Honvédelmi Minisztériumot és egyéb miniszterialis szerveket a VIII. fondfőcsoportba sorolva Országos Katonai Hatóságok címen fondfőcsoport szintre emelte. *Fond- és állagjegyzék. A Hadtörténelmi Levéltár őrzésében lévő katonai iratok.* Szerkesztette: Szijj Jolán. Második, bővített kiadás. Budapest, Petit Real Könyvkiadó, 2002. 8. és 223–227.

²⁵ Ekkor jött létre a Belügyminisztériumon belül a III. Főcsoportfőnökség (benne a III/I-V. Csoportfőnökségekkkel).

²⁶ Maga a Magyar Országos Levéltár sem ragaszkodik mereven a fondszerkesztési hagyományaihoz: erre példa, hogy inkább egyetlen állagként kezeli az azonos feladattal foglalkozó szervezeti egységeket, ahogy ezt a XIX-B-1-au törzsszám alá besorolt *Belügyminisztérium „M” és Szervezési Csoportfőnökség Szervezési Osztály* iratainál látható. Ugyanis már az évköréből (1950–1990) kiolvasható, hogy ez inkább a Belügyminisztériumon belül

A második szekcióba (*Szervezeti egységekhez nem kapcsolódó állambiztonsági iratok*) kerültek a több különböző szerv, illetve szervezeti egység által keletkeztetett, illetőleg az iratképző által valamilyen szempont szerint külön kezelt irategyüttesek. Néhány példánál maradva: ide kerültek azok a kartonok, amelyeket az éppen aktuális operatív nyilvántartó szerv vezetett több évtizeden át, és amelyek nem egy irategyüttesre mutattak, hanem a nyilvántartott személyről adtak tájékoztatást, illetve arról, hogy a személy melyik dossziében szerepel. Nagy Ferenc miniszterelnök nyilvántartási kartonján például 64 dosszié szerepel, a teljesség igénye nélkül: vizsgálati dossziék (V-2000/1-36, Magyar Közösség), operatív dossziék (O-7091, O-1775) és személyi dossziék (Sz-539).²⁷ Ugyancsak ide kerültek például a BM Tájékoztató Jelentések, amelyeket 1962 után a Belügyminisztériumon belül hat különböző szintű szervezeti egység készített.²⁸

A harmadik szekcióban (*Hálózati, operatív és vizsgálati dossziék*) találhatjuk meg a dossziékat.²⁹ Ennél a szekciónál is megpróbáltuk figyelembe venni az irattározót, ezért két fondra tagoltuk: az egyik fondhoz a BM Adatfeldolgozó és Tájékoztató Csoportfőnökség Állambiztonsági Operatív Nyilvántartó Osztály és jogelődjei által őrzött (Központi), míg a másik fondhoz a BM III/I. Csoportfőnökség és jogelődjei által teljesen külön kezelt dossziékat soroltuk.

A negyedik szekcióban (*Gyűjtemények*) találjuk meg az állambiztonsági szervek által készített, illetve összegyűjtött és nyilvántartásuk során használt háttéranyagokat, filmeket, hangszalagokat. Ide kerültek a levéltárnak átadott ajándékok, letétek mellett a levéltár által összegyűjtött, az állambiztonsággal szorosan összefüggő másolatok gyűjteménye is.

Az ötödik szekció – amely az 1990 után keletkeztetett iratokat tartalmazza – ma már csak egy fondból áll: az egyes fontos, valamint közbizalmi és közvélemény-formáló tisztségeket betöltő személyek ellenőrzésére létrehozott bizottság (Átv.B) irataiból.

A levéltári rendezés célja az iratok megfelelő rendben való csoportosítása oly módon, hogy egyben feltáruljanak a fondképző szerv tevékenységének, szervezetének, hatáskörének stb. jellegzetességei, valamint az iratanyag kutathatóságának (visszakereshetőségének) biztosítása. Ennek érdekében a rendezést megelőzően szükséges a fond, illetve az állag rövid történeti áttekintése, feladatának, hatáskörének, szervezeti felépítésének, iktatási és irattározási rendjének megismerése. Ezekre a kérdésekre – többé-kevésbé – választ kaphatunk a törvények, határozatok, rendeletek, szabályzatok feltérképezésével, illetve a belügyi normák, ügyrendek, iratkezelési szabályzatok stb. megismerésével, amelyeket a levéltáros a gyűjtőterületi munka részeként végez. Mivel a levéltár illetékessége csak az állambiztonsági iratokra s nem az egész Belügyminisztériumra vonatkozik, a szervezetre, hatáskörre vonatkozó iratok, szabályzatok csak töredékesen kerültek az ÁBTL-be,³⁰ miközben már az Iratfeltáró

különböző időkből működő szervezési osztályok, illetve szervezeti egységek iratainak állaga lehet, mivel – az 1956-os rövid időszakot leszámítva – csak 1962-ben szerveztek főcsoportfőnökségeket-csoportfőnökségeket. Ebben az esetben az iratanyag használhatóságát, feltehetően, a tárgyi csoportosítás és nem a szervezeti felépítés követése szolgálta.

²⁷ A kartonon szereplő O- és Sz-dossziék amúgy nincsenek a levéltárban, sőt a Magyar Közösség vizsgálati dossziéinak egy része is elkerült a levéltárból.

²⁸ 1962–1965 között a BM III/4. (Tájékoztató-, értékelő-, nemzetközi kapcsolatok) Önálló Osztálya, majd 1965–1970 között a BM Nemzetközi Kapcsolatok és Tájékoztató Osztálya, 1971-től a BM Információfeldolgozó és Felügyeleti Csoportfőnökség – Tájékoztató (Önálló) Alosztálya, 1974-től az átalakított BM Információfeldolgozó Csoportfőnökség, 1977-től a BM Adatfeldolgozó Csoportfőnökség és végül 1984-től az Adatfeldolgozó és Tájékoztató Csoportfőnökség különböző alosztályai készítették a Tájékoztató Jelentéseket ugyanabból a célból.

²⁹ A dossziék irattanilag ügyiratként értelmezhetőek; a dossziék típusairól, rendszeréről, az operatív nyilvántartó osztály irattári rendszeréről lásd Petrikné Vámos Ida: *Iratok a Történeti Hivatalban*. In *Trezor 1. A Történeti Hivatal Évkönyve*. Szerkesztette: Gyarmati György. Budapest, Történeti Hivatal, 1999. 29–58. A közvélekedés ugyan főként a dossziéokra asszociál az ÁBTL iratai kapcsán, fontos azonban megemlíteni, hogy a 2003–2005 közötti beszállítások nyomán a dosszié típusú ügyiratok aránya kb. 60% az ÁBTL-ben őrzött iratanyag egészen belül.

³⁰ Megmosolyogató érdekességként említhetnénk, hogy például a BM III/II. Csoportfőnökség szervezetére vonatkozó iratok nem kerültek az ÁBTL-be, miközben e szervezeti egység iratait elsődlegesen őrző

Bizottság is igen pontosan megjegyezte, hogy 1953-tól kezdve a Belügyminisztérium gyakorlatilag „rendőr-minisztériumként” működött. Így az iratok egy része a Magyar Országos Levéltárban található meg, másik része a titkosszolgálatok kezelésében, harmadik része pedig a Belügyminisztérium irattárában maradt. Ez a több levéltárba és számos irattárba³¹ szétszórta belügyi iratanyag gyakorlatilag egy dolgot eredményezett-eredményezhetett: az átláthatatlanságot.

Az iratanyag ilyen való szétszórása nemcsak a rendezést (a rendezéshez szükséges legalapvetőbb adatokat) és a teljes, állambiztonságra vonatkozó iratanyag felmérését nehezíti meg, hanem magát az *információs kárpótlást is akadályozza*. Mivel a levéltárban a rendezéssel foglalkozó munkatársaknak nincs lehetőségük a Belügyminisztérium és a nemzetbiztonsági szolgálatok irattárainak felmérésére és ellenőrzésére, számtalan olyan alapvető kérdésre nem kaphatnak választ, amelyek az iratanyag rendezéséhez elengedhetetlenek lennének. Megnehezíti a munkát, hogy a levéltárosnak fogalma sincs az átvételre váró iratanyag terjedelméről, vagyis hogy a már bent lévő irategyüttes a teljes mennyiség vagy csak töredék; nem látja át, hogy az iratanyag milyen típusú iratokkal fog kiegészülni, nem tudja, hogy megvannak-e az ügyviteli segédletek, mutatókönyvek. Továbbá megnehezíti a feltárást az is, hogy a feldolgozáshoz szükséges információkért kutatóként kell más levéltárakba mennie.

Természetesen a feldolgozás kapcsán automatikusan felmerül a kérdés: hol van az eredeti irattári helye az iratoknak, mi és mennyire állítható vissza, s egyáltalán mit érdemes és lehet visszaállítani? Ennek a kérdésnek jó illusztrációját adja az Operatív Nyilvántartó Osztály iratanyaga. Az osztály működése során mindvégig a politikai megfigyeltekről adott tájékoztatást kartonjai, adatbázisai, az irattárában elhelyezett anyagai alapján. Fontos azonban megemlíteni, hogy a nyilvántartottak – és a nyilvántartás formái is – 1989-ig folyamatosan változtak, úgy, ahogy maga az operatív nyilvántartó osztály helye és feladatai is a Belügyminisztérium szervezetén belül. Az elmondható, hogy az osztály létrejöttétől kezdve arra volt hivatva, hogy a politikai rendőrség részére az éppen uralkodó politikai irányvonal alapján nyilvántartsa az „ellenséget”, adminisztrálja az odasoroltak cselekedeteit (ennek voltak a formái a gyűjteményeiben elhelyezett iratok, ügyszerzők, dossziék). Abból következően azonban, hogy az ellenségkép folyamatosan változott, ez a nyilvántartási rendszer/irattár sohasem egy statikus rendszert jelentett. Ráadásul – szemben egy hagyományos irattárral – itt elsődlegesen nem az ügyviteli szempontból már nem használt, lezárt iratokat őrizték, hanem egy olyan irattárat kell elképzelni, ahol a változó nyilvántartás alapján emelték ki, illetve selejtezték az iratokat és a kartonokat.³² A selejtezéseket – belügyi szakzsargonnal élve: „csiszolásokat” – tehát több okból is végezték: egyrészt a hatalom számára vállalhatatlan döntések bizonyítékainak megsemmisítése miatt, másrészt mert az iratokban szereplők érdektelenné váltak a politikai rendőrség számára.

A dossziék mellett 1945-től a rendszerváltásig az operatív (politikai) nyilvántartás részét alkották a más szervek irattárából meghatározott céllal és szempontok szerint kiemelt és összegyűjtött iratok. Az operatív irattárban elhelyezett iratok egy része szervesen nem kapcsolódott egymáshoz, ezek nagyjából az ÁVH „begyűjtő” alosztálya révén kerültek be az ötvenes évek elején. Ezek az iratok ugyanakkor 1957-től

Alkotmányvédelmi Hivatal (korábbi nevén Nemzetbiztonsági Hivatal) mai szervezeti felépítése interneten keresztül is megismerhető. http://ah.gov.hu/html/szervezeti_felepites.html (utolsó letöltés: 2012. szeptember 15.).

³¹ Belügyminisztérium, Információs Hivatal (IH), Alkotmányvédelmi Hivatal (AVH), illetve jogelődje, a Nemzetbiztonsági Hivatal (NBH), Nemzetbiztonsági Szakszolgálat (NBSZ), Katonai Nemzetbiztonsági Szolgálat, illetve jogelődei, a Katonai Biztonsági Hivatal (KBH) és a Katonai Felderítő Hivatal (KFH).

³² Bár ma az operatív kartonban ügyviteli segédletet látnak, az operatív karton az állambiztonsági gondolkodás szerint nem ügyviteli segédlet volt, hanem a nyilvántartottakra vonatkozó segédlet. Emellett voltak korabeli irattári ügyviteli segédletek (iktatókönyvek, naplók) is; ezekben a könyvekben jelölték a kisselejtezt iratanyagot, tehát betöltötték azt a funkciót, hogy az irattár pontos képet kapjon, milyen iratokkal is rendelkezett, rendelkezik.

kezdődően – amennyiben nem használták fel valamelyik dossziéhoz – elkerültek az irattárból.³³

A gyűjtemények egy része (például a Waffen-SS-tagnyilvántartás, Volksbund-tagnyilvántartás, szélsőjobboldali szervezetek iratgyűjteménye) ráadásul nem ad hoc jelleggel került a Belügyminisztériumba, hanem már 1945. március 30-án utasításba adták, hogy ezeket az iratokat be kell gyűjteni.³⁴ Ugyancsak gyűjtemény jellegű iratképzés folyt a „Vizsgálati irattárban” is, ahol a nyílt nyomozati anyagok mellé elhelyezték a bírósági iratokat is. Ezeknek egy részét a BM 1957-től kezdődően visszaadta a keletkeztető szerveknek, de egy másik részét továbbra is a birtokában tartotta. Az operatív nyilvántartás tehát a rendszerváltásig az államvédelmi/állambiztonsági szervek által leadott iratok mellett más szervek és szervezetek iratait is gyűjtötte és őrizte.

Külön problémát jelent, hogy 1990 után az Adatfeldolgozó Hivatal Dokumentációs Osztálya a kárpótláshoz kapcsolódóan nekikezdett az iratok „rendezéséhez” – mindenfajta levéltári szakmai irányítás nélkül. Így tovább folytatták a dossziék „gyártását”, ami azt jelentette, hogy az összetartozó, működésre vonatkozó irategyüttesekből kiemelték iratokat, és dossziékat készítettek belőlük, amelyeket egyidejűleg besoroltak vagy a V-dossziék, vagy az A-dossziék közé, mindenfajta adminisztráció nélkül. Mivel korábban elsődlegesen az osztálynak dossziékkal volt dolga, számára az iratok „rendezésének” is ez volt a legegyszerűbb módja. Ugyanakkor a központi operatív nyilvántartást (állambiztonsági irattárat) nemcsak belügyi szervek alakították (át), hanem más szervezetek is: például 1990–1997 között a titkosszolgálatok jelentős mennyiségű iratot emeltek ki, de a bírósági és vizsgálati iratok egy része is – a rehabilitációs eljárások, illetve a kárpótlás miatt – kikerültek az irattárból.

Az iratfeldolgozás szempontjából a Történeti Hivatal időszakában, 1997–2003 között az állampolgári megkeresésekhez szükséges adatok feldolgozása állt a középpontban, aminek magyarázatát főként a kárpótlásra váró személyek életkora adta. 2006-ban azonban a Levéltári Főosztályon belül szervezetileg is létrejött az Iratfeldolgozó Osztály, amely már kifejezetten a levéltári rendezési, segédletkészítési feladatokat végzi. Kapcsolódva a korábban mondottakhoz, érdemes még néhány sajátosságot megemlíteni: mivel az iratok egy jelentős része teljesen rendezetlenül került a levéltárba, ezért ahhoz, hogy az alapszintű rendezést el lehessen végezni, számtalan esetben darabszinten kellett az iratokat átnézni. Más esetekben a feldolgozás első lépéseként a beszállítások nyomán számtalan sorozatból álló irategyütteseket kellett egyesíteni (például 1997 és 2005 között 18 alkalommal került sor operatív dossziék átadására, a 3.1.5. állag így 2005-ben már 15 nagyobb sorozatból állt). Az iratanyag egy része emellett erősen töredékes, így a rendezésnél az eredeti irattári rend visszaállítására – korabeli segédletek hiányában – nem minden esetben törekedtünk, csak akkor, ha az irategyüttes tömegesen tartalmazott egyedi ügyeket. Az eredeti segédletek hiánya jelentősen befolyásolta a feldolgozás szintjét is: ugyan a középszintű rendezés nyomán elkészült segédletek (áttekintő raktári jegyzékek) számos esetben elégségesek a nyilvántartás szempontjából, a kutatás felől nézve ezek kevésbé „orientálják” a kutatókat. Így az Iratfeldolgozó Osztály munkatársai egyidejűleg – a hagyományos segédletek készítése mellett – a

³³ 1945-től kezdődően az államvédelmi szervek által készített internálási javaslatok, nyomozati iratok és a javaslatok alapján hozott határozatok egy példánya az operatív nyilvántartó jogelődjéhez kerültek, ennek egy részéből 1950 után „V”, azaz vizsgálati dossziét hoztak létre. Ez alapján az iratok helye a Belügyminisztérium Operatív Nyilvántartó Osztály Vizsgálati Irattára lett, majd 1961-ben a nyilvántartás felülvizsgálata nyomán az internálási iratok bizonyos részét – amelyek olyan személyekre vonatkoztak, akiket a továbbiakban nem akartak a politikai nyilvántartásban szerepeltetni – átadták a Belügyminisztérium Központi Irattárának. A hetvenes években a dossziékból ismételen emeltek ki internálási iratokat, s ezeket lezárt borítékokban a BM Központi Irattárban helyezték el.

³⁴ A Magyar Államrendőrség Budapesti Főkapitányságának Politikai Rendészeti Osztálya osztályvezetőjének 65/1945. sz. napiparancsában így olvasható: „Utasítom az osztály tisztviselőit és nyomozóit, akik Volksbund és nyilas kartotékokról és címanyagokról tudnak [...] ezt jelentésük be a Nyilvántartó Irodának. Ugyanerre utasítom a kerületi csoportvezetőket és nyomozókat is, azzal a további utasítással, hogy amennyiben a kerületen kívül eső nyilas, Volksbundista stb. címanyag van a birtokukba, jelentés kíséretében küldjék be a Politikai Nyilvántartó Irodába.”

Levéltári Főosztály többi osztályaival együtt a levéltár által kifejlesztett, összetett adatbázist (ÁBTL INFO) is építik.³⁵ Az osztály munkatársai szisztematikusan összevetik az adatbázist az elkészült jegyzékekkel, így ezek a munkafolyamatok jól kiegészítik egymást, sőt számos esetben egymásra is épülnek. Az elkészült raktári jegyzékek – amennyiben adatvédelmi szempontból publikálhatók – felkerülnek a levéltár honlapjára, ezzel is segítve a kutatókat.³⁶

2. táblázat. A levéltári anyag rendezettsége 2011. december 31-én³⁷

	ifm	%
Alapszinten rendezett	(308,77) 256,96	6,5
Középszinten rendezett	(3259,49) 3310,08	83,7
Darabszinten rendezett	(166,05) 169,07	4,3
Rendezés alatt	(61,149) 73,10	1,9
Rendezetlen	(95,68) 93,88	2,4

3. táblázat. A levéltári anyag segédletekkel való ellátottsága 2011. december 31-én

ABTL INFO-ban a dosszié legfontosabb adatai megtalálhatók	(2757,38) 2769,50	70,1
Ideiglenes raktári jegyzékkel ellátva	301,70 290,35	7,5
Raktári jegyzékkel ellátva	541,22 561,86	14,2
Áttekintő raktári jegyzékkel ellátva	1076,57	27,3
Darabszintű raktári jegyzékkel ellátva	(15,96) 18,62	0,5
Korabeli segédletek alapján kutatható	237,78	6
Nincs használható segédlet	106,02	2,7

Az osztály munkatársai 2005-től megkezdték az állambiztonsági vezetőkre vonatkozó archontológiai kutatásokat is, az eddigiek során feltárt 613 személy adatai bárki számára elérhetők a levéltár honlapján.³⁸ A kutatás nem zárult le, így a személyek száma, illetve az adatok folyamatosan bővülnek a honlapon is. A hagyományos levéltári feldolgozás mellett ugyanakkor az osztály kiemelt figyelmet fordít új típusú feladatok ellátására, amilyen a néhány éve megkezdett oral history archívum kialakítása. Az idén elkezdődött az állambiztonsági szervek működésének megismeréséhez szükséges normák (rendeletek, parancsok, utasítások, szabályzatok) online elérhetővé tétele is.³⁹

Végszóként érdemes röviden összefoglalni a jövőbeli, lehetséges irányokat. Ugyan az ÁBTL állambiztonsági szaklevéltárként működik, de – ahogy már korábban szó esett róla – az államvédelem/állambiztonság története és problémái csak mesterségesen választhatók el a belügyi szervezet egészétől. Annak valószínűsége, hogy a Történeti Levéltár átalakulna belügyi szaklevéltárrá, igencsak kétséges, annak ellenére, hogy a

³⁵ Az ABTL INFO-ról részletesen Cseh Gergő Bendegúz – Lux Zoltán: Informatika a Történeti Levéltárban. In *Trezor 3. Az átmenet évkönyve*. Szerkesztette: Gyarmati György. Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 2004. 283–295.; valamint Cseh Gergő Bendegúz: A levéltári anyag feldolgozásának egy évtizede. *Betekintő*, 2007. 4. sz. http://www.betekinto.hu/2007_4_cseh (utolsó letöltés: 2012. október 6.).

³⁶ http://www.abtl.hu/kutatoterem/fond_allagjegyzek (utolsó letöltés: 2012. október 6.).

³⁷ A kimutatásokat Petrikné Vámos Ida készítette a Levéltári Főosztály 2011. évi munkabeszámolójához.

³⁸ <https://www.abtl.hu/archontologia> (utolsó letöltés: 2012. október 6.).

³⁹ <http://www.abparancsok.hu/> (utolsó letöltés: 2012. október 6.).

vonatkozó iratok őrzése (együtt tartása) és feldolgozása, illetve az információs kárpótlás megvalósítása szempontjából ez egyaránt előnyökkel járna. Ezek figyelembevételével a továbbiakban sokkal nagyobb hangsúlyt kell fektetni a levéltárak (és más gyűjtemények) közötti munkakapcsolatok szorosabbá tételére és intézményesítésére, ezzel teremtve meg az iratok majdani virtuális egyesítésének s egyben az információs kárpótlás kiszélesítésének alapjait.

Felemás desztalinizáció

A törvénysértések lezárása és az állambiztonsági szervek átszervezése Magyarországban 1962-ben

A magyar politikai vezetés két alkalommal – a szovjet diktátor halála után, illetve a Szovjetunió Kommunista Pártja 1961-ben megtartott XXII. kongresszusát követően – tett kísérletet arra, hogy a magyarországi koncepciós perek áldozatait rehabilitálja, illetve erkölcsi elégtételt szolgáltatson számukra, és felelősségre vonja a törvénysértések elkövetőit. Sztálin halálát követően, 1954 és 1956 között – a tábor országait és magát a Szovjetuniót is megelőzően – Magyarországon már lezajlott egy felemás rehabilitációs folyamat, ez azonban lényegében csak a koncepciós perek kommunista elítélteire terjedt ki.¹ Rajk László és mártírtársai 1956. október 6-ai temetésével a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) vezetése nemcsak jogilag, de politikailag is rehabilitálta Rajkot és társait. „*De vajon csakugyan rendben van-e minden, vajon valóban befejeződött-e az igazságtevés?*” E kérdéseket Kónya Lajos író tette fel néhány nappal a forradalom előtt az *Irodalmi Újság* hasábjain. Nemcsak a munkások, parasztok, értelmiségiek, a „kisemberek” általa is hiányolt rehabilitálására nem került sor,² de számos kommunista esetében is elmaradt az „igazságtevés”. Többségüknek egészen a rendszerváltásig kellett várniuk a teljes rehabilitációra.

Az SZKP XX. kongresszusát követően, 1956 nyarán megkezdődött a politikai perekben kompromittált egykori államvédelmi tisztek elleni vizsgálat is, ez azonban a forradalom után nem folytatódott, illetve néhány személyre korlátozódott.³ Az MDP vezetése úgy vélte, az 1956. júliusi központi vezetőségi (KV) ülés lezárta a rehabilitáció akkor már közel három éve húzódó s a pártvezetés tekintélyének sokat ártó kényes kérdését. Azzal, hogy a KV-ülésem a fő felelőst, az MDP korábbi első titkárát, Rákosi Mátyást leváltották, Farkas Mihály egykori honvédelmi minisztert pedig kizárták a pártból, pontot tettek az ügyre. A legfőbb ügyész 1956. július 31-ei országgyűlési beszámolója is ezt a folyamatot kívánta betetőzni. Nonn György elismerte: „*Elvtársaink, akiket a törvénytelen perekben elítéltek, nem voltak árulók, kémek, kártevők*”.⁴ A vizsgálatok nyomán a Legfelsőbb Bíróság összesen 149 elítélt ügyében hozott döntést, ebből 124 elítéltet minden vádpont alól felmentett, 15 esetben marasztaló ítéletet hozott, 10 személynél enyhébb büntetést szabott ki. Emellett mintegy 300 alaptalanul elítélt szabadult ki. A legfőbb ügyész kijelentette, hogy nem állnak meg az alaptalanul elítéltek ügyének felülvizsgálatánál, hanem valamennyi politikai elítélt ügyét felülvizsgálják.

Az 1956. júliusi KV-határozat után már nem volt tartható az a koncepció, miszerint a törvénysértésekben a fő szerepet az Államvédelmi Hatóság (ÁVH) korábbi vezetője, Péter Gábor és bűntársai játszották. A KV által megválasztott új első titkár, Gerő Ernő az igazi felelősség kérdését azonban nem akarta nyíltan firtatni. A szovjet vezetésnek ígéretet tett, hogy nem lesz Farkas Mihály-per, a politikai értelemben fő felelős Rákosit pedig szovjetunióbeli „gyógykezelésre” küldte. A felelősségre vonások ismételten csak a politikai vezetés utasításait végrehajtó egykori államvédelmi beosztottakat érintették. Ügyüket az MDP Politikai Bizottsága (PB) 1956. augusztus 9-én tárgyalta. A testület úgy határozott, hogy azok ellen az államvédelmi tisztek ellen, akik mindenféle felső utasítás nélkül, a legdurvább módon megsértették a „szocialista törvényességet”, az ügyészség emeljen vádat. Mindennek azonban a nyilvánosság kizárásával kellett volna végbemennie, oly módon, hogy az „*ne jelentsse e kérdések újabb, széles körben való elterjedését*”.⁵ A politikai vezetés néhány tagját a PB döntése egyáltalán nem nyugtatta meg. Egri Gyula KV-titkár szerint már az is nehéz helyzetet teremtett, hogy az ÁVH-nak a törvénysértésekben felelős nem minden tagját akarják felelősségre vonni, hanem csak a fő felelősöket, ráadásul csak azokért a bűnökért, amelyeket a felülről jövő utasításokon kívül követtek el. Az volt a véleménye, hogy a két

cselekmény egyrészt jogilag szét sem választható, másrészt ebben az esetben a bőrük mentése érdekében valamennyien a másokra kenik a felelősséget, s felső utasításra hivatkoznak majd. Úgy vélte, hogy ez óhatatlanul fel fogja vetni a Farkas-ügy felülvizsgálatának szükségességét. Szerinte az sem lett volna megoldás, ha nem ítélnék el őket, mert tetteik előbb-utóbb úgyis kiderültek volna, s ez újabb alkalmat ad majd a pártvezetés elleni támadásra.⁶

A pártvezetés még mindig attól félt – s ez irányú félelmeinek Hegedüs András miniszterelnök a budapesti szovjet nagykövettel, Jurij Andropovval beszélgetve hangot is adott –, hogy az egykori államvédelmi tisztek pere, még zárt tárgyalás esetén is, *„nemkívánatos információk nyilvánosságra jutásával jár, tápot ad a provokációnak”*.⁷ A határozat végrehajtására egyelőre nem is került sor, bár elhangzottak olyan vélemények, hogy ha felelősségre vonásuk elmarad, az sokak szemében úgy tüntetné fel a PB-t, mintha védelmükre kelne. Kádár János a Politikai Bizottság 1956. augusztus 31-ei ülésén élesen bírálta is az államvédelmi szervezetet, különösen azért, mert még mindig állományban tartottak olyan személyeket, akik súlyosan kompromittálták magukat.⁸

Végül közel egy hónap múlva, az MDP Politikai Bizottsága 1956. szeptember 28-i ülésén, *Különfélék* napirendi pont keretében nemcsak *„az elmúlt évek során ártatlanul kivégzett elvtársak”* temetésével kapcsolatos kérdéseket vitatta meg, de Hegedüs András szóbeli javaslatára a volt államvédelmi tisztek büntetőjogi felelősségével kapcsolatban is állást foglalt, s úgy határozott, hogy két hét múlva meghallgatja Nonn György legfőbb ügyész beszámolóját a volt államvédelmi beosztottak ügyével kapcsolatban.⁹ Erre a PB október 5-ei, soron kívüli ülésén sor is került, amikor Nonn György szóban tájékoztatta a PB-tagokat a Belügyminisztérium Vizsgálati Főosztálya vezetőjének és a Legfőbb Ügyészség Különleges Ügyek Osztálya vezetőjének Péter Gábor és társai ügyében készített jelentéséről.¹⁰ Ugyanezen a napon letartóztatták Farkas Vladimírt, Faludi Ervint, Szendi Györgyöt, Szántó Györgyöt és Toldi Ferencet, az ÁVH egykori vizsgálótisztjeit, majd egy héttel később, október 12-én Farkas Mihályt is. Bírósági felelősségre vonásukra a forradalom után, 1957 tavaszán került sor.¹¹

A felelősökkel szembeni jogi eljárás azonban ezen a ponton meg is állt. A Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány elnökhelyettese és a Legfőbb Ügyész 1956. november 27-én kiadott 5004. számú együttes rendelete előírta ugyan a volt államvédelmi szervek beosztottainak elbocsátását és addigi tevékenységük felülvizsgálatát, a rendelkezés célja azonban nem a volt államvédelmi állomány politikai és erkölcsi diszkreditálása, hanem az államvédelem legalizálása volt. Erről tanúskodik a felülvizsgálat eredménye is. A rendelet alapján 1957. január 8-ig 4986 volt ÁVH-s ügyét vizsgálták felül, közülük 3048 fő operatív állományú volt, 1923 fő egyéb munkaterületen (irodai munka, futár stb.) dolgozott. A felülvizsgált személyek közül 4971 kapott olyan igazolást, hogy nem volt részese a forradalom alatt megszüntetett államvédelmi szervek által elkövetett törvénysértéseknek, s ily módon bármely állami és társadalmi szervnél és vállalatnál alkalmazható volt. Mindössze 15 főt (Budapesten 11, vidéken 4) nem igazoltak.¹² (A felülvizsgáló bizottság bírósági eljárást egyetlen esetben sem javasolt, sőt, büntetés-félbeszakítással ez idő tájt került szabadlábra a Péter Gábor-ügy négy ÁVH-s elítélte is.¹³ 1957 nyarára már csak Péter Gábor, illetve az 1957 áprilisában elítélt Farkas Mihály, Farkas Vladimír és Faludi Ervin maradt továbbra is börtönben.)

Amint a felülvizsgálat eredményei is mutatják, a felülvizsgáló bizottságok csaknem a teljes korábbi ÁVH-s állományt igazolták. Az újjáalakított politikai rendőrség, a Politikai Nyomozó Főosztály vezető posztjaira is zömében régi ávósok kerültek, csupán a kémelhárítás és a belső reakció elleni harc osztálya élén állt a párt által beküldött új ember (Hazai Jenő, illetve Hollós Ervin).¹⁴

Kádár János az MSZMP VII. kongresszusán is lezárt folyamatról beszélt: *„A Központi Bizottság helyreállította az egész pártban a pártélet lenini szabályait, a demokratikus centralizmust, a kollektív vezetést, és helyreállította mindazok becsületét, akiket Rákosi és az őt támogató csoport alaptalanul elítélt.”*¹⁵ Ezt követően 1961 őszeig senki nem bolygatta a törvénysértések ügyét. 1961. október 17. és 31. között Moszkvában ülésezett az SZKP XXII., második „desztalinizációs” kongresszusa. A Kádár János vezette magyar pártküldöttség a többi testvérpárt delegációjával együtt ezúttal nemcsak Sztálin rémtetteiről hallhatott, de fény derült az – 1957 nyarán a párt

vezetéséből már eltávolított s most a pártból is kizárt – ún. Molotov–Malenkov–Kaganovics-csoport felelősségére is a törvénysértések elkövetésében.¹⁶ A Moszkvában zajló eseményekre mindig különös érzékenységgel reagáló magyar pártvezetés magatartását ez alkalommal is döntő mértékben befolyásolta a szovjet példa.

Amikor Kádár János az MSZMP Politikai Bizottságának 1961. november 14-én tájékoztatást adott a kongresszus lefolyásáról, még senki nem tudta igazán, hogyan is foglalkozzanak a kérdéssel. Erre maga Kádár is utalt: *„Még nem egészen világos előttem, mit kellene mondani magáról a személyi kultuszról és arról, hogy nálunk mi a terv ezzel kapcsolatban. [...] Ha a szovjet elvtársak arról beszélnek, hogy van ilyen történelmi kötelesség, akkor talán nekünk is van ilyen kötelességünk?!”*¹⁷

Az MSZMP KB Politikai Bizottságának 1961. november 14-i ülésén a testület több tagja – Somogyi Miklós, Komócsin Zoltán és mások – felvetették a Magyar Dolgozók Pártja korábbi első titkára, Rákosi Mátyás felelősségének és párttagságának kérdését, amely a Molotov–Malenkov–Kaganovics-csoportnak a pártból történt kizárása kapcsán természetszerűleg merült fel. Kádár azonban nem akart Rákosi-ellenes kampányt indítani, hiszen már 1959. augusztus 15-én Ty. F. Stikov budapesti szovjet nagykövetnek azt mondta, az MSZMP VII. kongresszusán utoljára fog Rákosiról beszélni; a Rákosi-kérdést ezzel lezártnak tekintette.¹⁸ Az MSZMP első titkárának akkor még nem volt semmiféle „terve” a kérdés lezárására. Nem akart mást, csupán az áldozatok „leltárba vételét” (ez utóbbiak alatt azonban továbbra is csupán a kommunistákat és szociáldemokratákat értette). *„A Központi Bizottságnak azt kell mondanunk: úgy érezzük, be kell fejezni ezt a munkát, és létre kell hozni 3-4 tagból álló bizottságot a Központi Bizottság tagjaiból, akik összeállítják ezt az anyagot.”*¹⁹

A határozattal kapcsolatban egyedül Szirmai István adott hangot aggodalmainak. Azzal ő is egyetértett, hogy számba kell venni a személyi kultusz által okozott károkat, de attól tartott, hogy ez láncreakciót indíthat el, és beláthatatlanok lesznek a következményei a Belügyminisztériumban. *„Még mielőtt ez a gondolat egyáltalán felmerült, elhangzott Hruscsov elvtárs kongresszusi beszéde és már kaptunk értesítést, hogy a Belügyminisztériumban dolgozó elvtársak közül azok, akik annakidején is a BM szolgálatában álltak, félnek, hogy a dolog itt is megkezdődik, újra előveszik őket, és már találkoztunk olyan belügyi emberrel, aki jelentkezett egy szerkesztősnél, hogy szeretne inkább újságíró lenni.”* Szirmai nem is csupán amiatt aggódott, hogy a Belügyminisztérium régi emberei „megijednek”, ha elkezdődik a leltározás, és ez negatívan hat a munkára, sokkal inkább az töltötte el aggodalommal, hogy ha valóban az összes törvénysértést, az összes törvénysértő pert összesítik, *„abból borzasztó, gyalázatos, szégyenletes szám jön ki”*.²⁰

Kádár javaslatát Biszku Béla volt belügyminiszter, a Minisztertanács akkori elnökhelyettese is támogatta, és ez az elgondolás kapott végül zöld utat néhány nappal később, november 17-én a Központi Bizottság ülésén. A vizsgálóbizottság elnöke Biszku Béla, tagja Apró Antal és Nógrádi Sándor lett. Apró Antalnak e téren már volt némi tapasztalata, hiszen 1955-ben az MDP Rehabilitációs Bizottságába, 1956-ban pedig abba a bizottságba választották be, amely a KB megbízásából Farkas Mihály bűneit vizsgálta. Utóbbinak tagja volt az 1961-ben a Központi Ellenőrző Bizottság elnöki tisztét betöltő Nógrádi Sándor is, akinek azonban felvethető lett volna személyi felelőssége a katonatisztek elleni koncepciós perekben. A határozat leszögezte: *„A bizottság munkáját bizalmas belső pártügyként kell kezelni, s eredményéről hat hónap múlva jelentést kell tenni a KB-nak.”*²¹

A Belügyminisztérium pártbizottsága által készített 1961. november 15-i jelentés szerint a belügy személyi állománya valóban nagy figyelemmel és érdeklődéssel kísérte az SZKP XXII. kongresszusának eseményeit, és „fokozott politikai aktivitással” tanulmányozta és vitatta a kongresszuson elhangzottakat. Az érdeklődés elsősorban a személyi kultusz bírálatára összpontosult. A jelentés szerint *„ennek okát elsősorban abban látjuk, hogy a személyi kultusz bírálatának lényegét a korábbi években nem értették meg megfelelően vagy az SZKP XX. kongresszusa fő kérdéseiről és irányvonalából nem vonták le megfelelően a szükséges következtetéseket. Mindez tükröződik azokban a kérdésfelvetésekben és problémákban, melyekkel hozzánk fordulnak. Egyes esetekben elhangzottak tendenciózus, provokatív kérdésfelvetések is és*

egy-két esetben cinikus megjegyzések is az SZKP XXII. kongresszusa anyagaival kapcsolatban.”²²

A személyi kultusz bírálatával kapcsolatban felvetették, hogy miért kellett a kongresszuson olyan nagy súllyal foglalkozni a személyi kultusz bírálatával, nem árt-e a bírálat ezen módja és a részletek nyílt felvetése a szocialista országok egységének és a nemzetközi kommunista mozgalomnak. Olyan kérdések is elhangzottak, hogy a kongresszuson elhangzott bírálatnak mi lesz a hatása az MSZMP-re vonatkoztatva, milyen további konzekvenciák levonása várható.

A Belügyminisztérium Politikai Nyomozó Főosztálya Operatív Nyilvántartó Osztálya Ács Ferenc osztályvezető aláírásával már két nappal a PB-ülés után, 1961. november 16-i keltezéssel feljegyzést készített a koncepciók ügyekről. Ez a dokumentum a koncepciók perek kialakulástörténetének elemzésén kívül már számba vette a legfontosabb koncepciók ügyek (Rajk-, Sólyom-, Kádár-ügy, szociáldemokraták ügye) áldozatait, s a perek során alkalmazott vizsgálati módszereket. A felelősök és az elkövetők megnevezéséig azonban nem jutott el; mint Ács Ferenc írta, „*pontosabb értékelés elkészítéséhez és összeállításához, az elkövetett bűnök feltárásához több időre, az anyagok alaposabb áttanulmányozására van szükség*”.²³

A felelősök megnevezését akkor még senki nem is igényelte, ez csupán a Politikai Bizottság 1961. december 5-i ülésén vetődött fel először. A KB által kiküldött vizsgálóbizottság vezetője, Biszku Béla azt javasolta, hogy a bizottság végezze el a törvénysértések következményeinek összegzését is a Rajk-pertől kezdve, foglalkozzon a törvénysértések tömeges következményeinek (börtönbüntetés, internálás) áttekintésével is, és szintén feladatuknak tekintették a törvénysértésekben felelős személyekre vonatkozó anyagok összegyűjtését és megőrzését. A Politikai Bizottság által elfogadott határozat ezzel szemben már azt is tartalmazta, hogy „*a bizottság állapítsa meg a törvénysértések elkövetéséért felelős személyeket is*”.²⁴

A felelősök megbüntetésének kérdése a Belügyminisztérium pártbizottságának 1961. december 22-i kibővített ülésén – amelyen a Központi Bizottság 1961. november 17-i ülésének határozatából adódó feladatokról tárgyaltak – direkt módon nem került szóba, de az ülésen részt vevő Kádár János nem kerülte meg ezt a témát, sőt referátumában középpontba állította a személyi kultusz és a törvénysértések kérdését. Saját személyes emlékeire is támaszkodva (mondván, „*nem kevés ember van ma is, akinek én a foglalkozásának tárgya voltam*”) többször is felidézte az egykori ÁVH-sok által elkövetett törvénysértéseket, és hozzászólásában jelentős teret szentelt a Belügyminisztérium munkájának.²⁵

Nem sokkal a pártbizottsági ülés után, 1962. január 15-én Kádár János levelet kapott Tömpe Andrásztól, a Politikai Nyomozó Főosztály akkori vezető-helyettesétől, aki egyebek mellett reagált az első titkárnak az aktíván elmondott, egyes belügyi vezetőket és beosztottakat bíráló beszédére is. Azt írta: „*...az ellenforradalom óta elmúlt öt év alatt már legalább annyira rendet kellett volna teremteni, hogy ne kelljen az egész testületet bizalmatlanul kezelni. És ha ez nem sikerült, akkor meg kell vizsgálni, hogy miért, azután sürgősen neki kell állni a rendcsinálásnak*.”²⁶

A Kádár-féle vezetés kezdettől fogva arra törekedett, hogy intézményesített korlátok fékezze a politikai rendőrség akciószabadságát, ez azonban 1956 végén különböző okokból még nem sikerülhetett. A XXII. kongresszus viszont lehetőséget adott arra, hogy a Belügyminisztériumból végérvényesen kiszorítsák a törvénysértések elkövetéséért felelősöket, mindenekelőtt azokat, akik még mindig szolidárisak voltak a Rákosi-rendszer bukott politikusaival. Ebben a folyamatban Kádár fontos szerepet szánt Tömpe Andrásnak, akit a Politikai Bizottság 1962. január 30-i ülésén a KB Adminisztratív Osztálya vezetőjének neveztek ki.²⁷

1962 februárjára – feltehetőleg a Biszku-féle bizottság megbízásából – a Belügyminisztériumban elkészült egy összefoglaló jelentés a koncepciók ügyekről. E dokumentum vizsgálta a koncepciók perek kialakulásának előzményeit, a párt akkori vezetőinek szerepét, számba vette a koncepciók ügyek vizsgálatának főbb jellemzőit és módszereit, valamint a nagyobb ügyeket, és külön szólt az ÁVH vezetőinek felelősségéről és a felelősökkel kapcsolatos intézkedésekről. Az összefoglalóhoz csatolt melléklet azt is tartalmazta, hogy az ÁVH egykori munkatársai mely koncepciók ügyben működtek közre,

s mi történt velük a továbbiakban. E kimutatás szerint a törvénysértő perekben való részvétel miatt mindössze 15 főt ítéltek el (ezek közé sorolták az ÁVH egyik vezetőjét, Szücs Ernőt is, akit 1950-ben saját verőlegényei ütlegettek halálra, valamint Pál Ákost is, aki 1951-ben öngyilkosságot követett el). Az ÁVH vezetőjén, Péter Gáboron és Szücs Ernőn kívül a „kiemelkedő, aktív vezető szerepet” játszó ávósok között szerepelt Décsi Gyula, Janikovszky Béla, Károlyi Márton, Faludi Ervin, Farkas Vladimír neve. A jelentés elkészültének időpontjáig már valamennyien „letöltötték” 1957-ben kapott büntetésüket, s közülük egy fő, Faludi Ervin már újra a Belügyminisztériumban dolgozott. A kimutatás szerint rajta kívül még kb. húsz egykori ávóst foglalkoztatott az idő tájt a Belügyminisztérium.²⁸

Az összefoglaló befejező részében a dokumentum készítői javaslatot tettek a koncepciók perekben súlyos szerepet játszó, és addig még el nem ítélt volt államvédelmi vezetők felelősségre vonására, illetve a továbbra is a Belügyminisztérium alkalmazásában álló munkatársak szerepének ismételt felülvizsgálatára és BM-ből történő áthelyezésükre. Emellett a koncepciók ügyekben kifejtett tevékenységük miatt elítélt, pártbüntetésben részesített és elbocsátott egykori ávósokat is újra meg kívánták vizsgálni. Felvetették, hogy a fontos beosztásban lévőket leváltják és alacsonyabb munkakörbe helyezik.

A Biszku-féle bizottság vizsgálódása alkalmat adott az összes koncepciók ügy anyagának összegyűjtésére (melyet az igazságügyi szervek és a Párttörténeti Intézet köteles volt átadni a BM-nek), rendezésére és zárt anyagként történő megőrzésére. „Az anyagok rendezése során biztosítani kell a párt volt vezetőinek a koncepciók ügyekben való tevékenységét bizonyító anyagok megőrzését. Ugyanígy meg kell őrizni az ÁVH volt vezetőinek és a súlyos törvénysértéseket elkövető beosztottaknak a koncepciók ügyekben való felelősségét bizonyító anyagokat is” – szövegezte a javaslat.²⁹

A PB 1961. december 5-i határozata a Biszku-féle bizottság jelentése elkészítésének határidejét 1962. április 15-én szabta meg. A jelentés első változatát a testület 1962. május 15-i zárt ülésén meg is vitatták, maga a jelentés azonban nincs a jegyzőkönyv mellett, és eddig máshonnan sem került elő. A PB akkor ismételten állást foglalt amellett, hogy a törvénysértések végrehajtásáért felelős volt államvédelmi, igazságügyi, ügyészségi és legfőbb bírósági beosztottak párthelyzetét és munkakörét a Központi Ellenőrző Bizottság (KEB) vizsgálja felül, és cselekményük súlyának, magatartásuknak, az azóta eltelt időszakban végzett munkájuknak a figyelembevételével „elvi alapon” döntsön ügyekben.³⁰

Amíg 1961 novemberében a Kádár-féle vezetés még nem kívánt fellépni sem Rákosival, sem Gerő Ernővel szemben, 1962 tavaszára megváltozott a helyzet. Galambos József belügyminiszter-helyettes 1962. május 4-én terjesztette fel a belügyminiszternek a Gerő körüli „politikai csoportosulásról” készített összefoglaló belügyi jelentést azzal, hogy annak alapján, valamint egy, az ügyben érkezett névtelen levél és Gerő egyik állítólagos kapcsolatára, Dész Mihályra tett bejelentés alapján az ügyet adják át a KEB-nek.³¹ Gerő Ernő és elvbarátainak rendőrségi figyelése Gerő frakciós tevékenységének bizonyításához ugyan nem szolgáltatott elegendő alapot, de párton belüli felelősségre vonásához így is elégséges terhelő anyag gyűlt össze. A Politikai Bizottság 1962. május 15-én zárt ülésen Aczél Györgyöt és Nógrádi Sándort bízta meg azzal, hogy a kiküldött bizottság által feltárt bizonyítékokra alapozva 1962. július folyamán hallgassa meg Rákosi Mátyást, Gerő Ernőt és Kovács Istvánt, és ennek alapján pártvonalon történő felelősségre vonásukra tegyenek javaslatot a Központi Bizottságnak.³²

A PB 1962. június 19-én ugyancsak zárt ülésen tárgyalta a bizottság jelentésének újabb változatát, amit – bár irányvonalát helyeselte – átdolgozásra és kiegészítésre visszaadott. Ugyanakkor a testület úgy határozott: azok a személyek, akik a törvénysértő ügyekben „tartósan vagy súlyosan közreműködtek”, mint a KEB tagjai, munkatársai, volt államvédelmi beosztottak, ügyészek, bírák, ülnökök, 1962-től 10 évig nem dolgozhattak ilyen beosztásban. Az érintett személyek körének megállapítását ugyancsak a Biszku-bizottság feladatává tette a határozat.³³

A PB 1962. június 19-i ülésén a testület hozott még egy, témánk szempontjából fontos döntést. A testület meglehetősen szokatlan módon, Biszku Bélának a *Különfélék* napirendi pont keretében személyi ügyekben tett bejelentése kapcsán döntött arról, hogy

a BM Politikai Nyomozó Főosztály átszervezésére vonatkozó javaslatot a PB következő, június 26-i ülésén fogják megtárgyalni, s arról is, hogy a testület tagjai által még nem is látott tervezetben foglaltak végrehajtására augusztus folyamán kerül sor. Az eset már csak azért is érdekes, mert nem találtuk nyomát annak, hogy az átszervezési javaslatot azt megelőzően bármiféle belügyi fórumon megtárgyalták volna, miközben a Belügyminisztérium Kollégiuma ennél kisebb horderejű ügyekkel is foglalkozott.

A Bizottság 1962. június 26-i ülésére benyújtott előterjesztést Tömpe András készítette, s az 1962. januári, Kádár Jánosnak címzett – korábban már említett – levelében leírt javaslatainak gyakorlati megvalósítását célozta: csökkenteni a döntési szinteket, egyszerűbbé és áttekinthetőbbé tenni az államvédelem szervezetét. Tömpe a BM II. Főosztály helyett Politikai nyomozó főcsoportfőnökség létrehozását javasolta főcsoportfőnök, illetve főcsoportfőnök-helyettes vezetésével. A főosztályhoz tartozó osztályok összevonásával csoportfőnökök vezetése alatt öt csoportfőnökség (Hírszerző, Kémelhárító, Belső elhárító, Katonai elhárító, Technikai) megalakítását indítványozta. Emellett a II. Főosztály osztályai közül továbbra is önálló osztályként javasolta meghagyni a Vizsgálati, az Útlevel, az Operatív Nyilvántartó, a Személyzeti, a Felügyeleti, valamint a Tájékoztató és értékelő osztályokat.

Az előterjesztésben szereplő szervezeti és személyi változtatások összefüggésben voltak a törvénysértések ügyében kiküldött bizottság munkájával is. Tömpe ugyanis nem csupán *„a párt politikájának nem alkotó módon való alkalmazása miatt”* javasolt személyi változtatásokat (emiatt az 1957 elején osztályvezetőnek kinevezett Hazai Jenő és Hollós Ervin eltávolítását indítványozta), hanem ennek kapcsán kívánt megszabadulni a személyi kultusz idején elkövetett törvénysértésekben szerepet vállalt Rajnai Sándortól, aki akkor a II. Főosztály vezetőhelyettese volt, és két osztályvezetőtől (Vértes Jánostól és Jámbor Józseftől) is. A PB a javaslatoknak zöld utat adott, ám a határozat leszögezte, hogy elbocsátásukra *„elvi okból”,* annak ellenére kerül sor, hogy *„mind az ellenforradalom elleni harcban, mind azt követően pártszerűen helyt álltak”.*³⁴ A személyi változtatásokat három lépcsőben kívánták végrehajtani úgy, hogy a kádercserék a KB-nak a személyi kultusz idején elkövetett törvénysértésekre vonatkozó határozata megjelenésével egyidejűleg fejeződjenek be.³⁵

A Belügyminisztériumon belül létesített négy (pénzügyi-anyagi, közbiztonsági, állambiztonsági és személyügyi) főcsoportfőnökség közül az állambiztonsági a III-as számot kapta. Vezetőjévé vezérőrnagyi rangban Galambos Józsefet, a Politikai Nyomozó Főosztály korábbi vezetőjét nevezték ki. A főcsoportfőnökség az ellenséges tevékenység sajátosságait szem előtt tartva öt csoportfőnökségre tagozódott. A III/I. Csoportfőnökség a klasszikus hírszerzési feladatok mellett a magyar emigráns szervezetek felderítését és bomlasztását is végezte. A III/II. Csoportfőnökség elsődleges feladata a kémelhárítás volt, de hatáskörébe tartozott a hadiipar, a közlekedés, a hírközlés és az államigazgatási szervek védelme is. A III/III. Csoportfőnökség volt felelős a *„belső reakció”* elhárításáért, míg a III/IV. csoportfőnökség a katonai elhárító feladatokat látta el a Honvédelmi Minisztérium, a határőrség és a belső karhatalom szerveinél. A III/V. Csoportfőnökség az állambiztonsági szervek operatív munkájának műszaki-technikai hátterét biztosította. A vidéki, illetve budapesti rendőr-főkapitányságokon a BM központi szervei felépítésének megfelelően szervezték meg az állambiztonsági osztályokat, melyeknek vezetői egyidejűleg a rendőrfőkapitányok első helyettesei voltak.³⁶

A Belügyminisztériumban végrehajtott szervezeti változtatásokat az 1962. augusztus 17-ei országos értekezleten vitatták meg, ahol az átszervezés szükségességét elsősorban a nemzetközi helyzetben, az ország belpolitikai viszonyaiban, valamint a külső és belső ellenség tevékenységében végbement változásokkal indokolták. A beszámoló azonban utalt a személyi kultusz idején elkövetett törvénysértések felülvizsgálatára és annak a Belügyminisztériumot érintő *„személyi konzekvenciáira”* is. *„Azonban külön hangsúlyoznunk kell, hogy a személyi kultusz maradványainak felszámolása erőteljesen belügyi probléma is. A személyi kultusz idején elkövetett hibák konzekvenciáit éveken keresztül éreztük és vonszoltuk. Tények bizonyítják azt is, hogy a személyi kultusz idejéből itt rekedt hibás szemlélet, a régi módszerek, a rossz magatartás hol aktív, hol passzív módon gátolta fejlődésünket.”*³⁷

A Belügyminisztérium új vezetőinek kinevezésére a belügyminiszter 1962. augusztus 18-án kelt 030. sz. parancsával került sor. 1962 végén már lezajlott az első komolyabb módosítás is. A belügyminiszter 0044. sz. parancsával 1962. december 17-én, „*az állambiztonsági munka hatékonyabbá tétele érdekében*”, a BM III/III. Csoportfőnökségen az addigi két osztály (belső reakció elhárító, illetve szabotázs elhárító osztály) helyett öt osztály létrehozását rendelte el.

A létrejött új szervezeti struktúra – amely kisebb-nagyobb módosításokkal egészen a rendszerváltásig megmaradt – részletes ismertetésére e tanulmány keretében nincs mód. Egy, a Belügyminisztérium átszervezésének tapasztalatairól készített 1963. augusztusi jelentés szerint a Belügyminisztérium profilja egyszerűbbé és áttekinthetőbbé vált, a szervezeti változások a korábbinál jobb feltételeket teremtettek „*a párt politikájának megfelelő, kulturált, színvonalas és ezért hatékonyabb belügyi munka megvalósításához*”, és az átszervezéssel egyidejűleg „*politikailag kiegyensúlyozott, tisztánlátó, a párt politikájával teljesen egyetértő és annak érvényesítésére képes*” személyek kerültek felelős funkcióba.³⁸

A jelentés szerint azonban komoly nehézségeket okozott, hogy az átszervezésre az MSZMP KB-nak a törvénysértések felszámolására hozott határozatával egyidejűleg került sor, amikor a politikai nyomozó szervek vezetőinek több mint kétharmada kicserélődött. A III. Főcsoportfőnökség valamennyi csoportfőnöke és – néhány kivételtől eltekintve – az osztályvezetők új emberek voltak. Az átszervezést követően a III. Főcsoportfőnökség összlétszáma ugyan 4617-ről 4864 főre emelkedett, ám az operatív állomány létszáma 113 fővel csökkent.³⁹ Ezen belül az egyes egységek létszáma a megváltozott feladatoknak megfelelően módosult.⁴⁰ 1963 folyamán a feladatok változása következtében egyes területeken kisebb szervezeti módosításokra, illetve létszám-átcsoportosításra került sor. A Honvédelmi Bizottság 1963 januárjában a III. Főcsoportfőnökség létszámát 4867 főben állapította meg, amelyből 3345 fő a központi, 1552 fő a megyei (budapesti) szerveknél dolgozott; ez a létszám 1963-ban 62 fővel emelkedett.⁴¹

Az állomány egy része kezdetben értetlenséggel figyelte a szervezeti változásokat, az ellenség elleni harc feladását látta benne, és likvidátorsággal vádolta az új vezetést, amikor az fellépett a totális elhárítás szervezeti maradványaival szemben. Az 1962-es átszervezés után az állambiztonsági szervek működése szervesen illeszkedett a Belügyminisztérium tevékenységéhez, a III. Főcsoportfőnökség és a többi BM-szerv együttműködését részletesen szabályozták. A belügyminiszter az állambiztonság területén számos irányítási jogosítványt fenntartott magának, az állambiztonsági munka politikai kereteit pedig a pár vezető testületei határozták meg.

A Politikai Bizottság 1962. augusztus 3-án tárgyalta meg a Biszku-bizottságnak a Központi Bizottság számára készített jelentését. A jelentés megállapította, hogy a volt ÁVH-nál a koncepciók ügyekben 258 személy dolgozott, akik közül a törvénysértésekért 11 személyt ítélték el, különböző okokból a Belügyminisztérium állományából 132 személy került el más munkakörbe, és 1962 májusában is még 76 volt ávós teljesített szolgálatot.⁴² E számoktól némileg eltérnek azok az adatok, amelyek a belügyi és igazságügyi vezetők számára készített összefoglalóban szerepelnek. Az utóbbi szerint a volt Államvédelmi Hatóságtól a koncepciók ügyekben 249 személy vett részt. Közülük 11 főt ítélték el a törvénysértésekért, az abban való részesség miatt fegyelmi úton 26 személyt bocsátottak el, egyéb fegyelmi ok miatt 11 főnek kellett távoznia, 6 főt saját kérelmére leszereltek, 8 főt nyugdíjaztak, és 97 személyt elbocsátottak. A törvénysértésekben közreműködők közül 4 fő „disszidált” (illegális elhagyta az országot), 10 személy pedig meghalt.

E számokat nézve joggal vetődhet fel a kérdés: hol volt ez a 258 (vagy 249) államvédelmi beosztott, amikor 1956 végén tevékenységük felülvizsgálata folyt? Hiszen akkor a felülvizsgálatot végző bizottságok mindössze 15 főt találtak „bűnösnek” a közel ötezer ávósból. Feltűnő, hogy a későbbiekben is csak 26 személyt ért retorzió a törvénysértő eljárásokban való közreműködésük miatt.⁴³

Bár a tervezett KB-ülésig már két hét sem volt hátra, a Politikai Bizottság még azt megelőzően szerette volna a törvénysértésekben részt vett, és egyáltalán vagy nem kellő módon felelősségre vont párttagok ügyében a pártfegyelmi eljárásokat is lefolytatni. A

Központi Ellenőrző Bizottság 1962. augusztus 10-én ült össze először, hogy a volt ÁVH-sok ügyét megvizsgálja, néhány esetben a korábbi döntést felülbírálja. A pártfegyelmi vizsgálat lefolytatásánál az „elvi okok” olyan súllyal estek latba, hogy több személy esetében, akik 1956-ban már egyszer e bűnökért a testület előtt álltak, s akkor ügyük felett napirendre tértek, illetve megrovás vagy szigorú megrovás büntetést kaptak, most a testület olyan súlyosnak találta vétküket, hogy a legszigorúbb pártbüntetést, a kizárást szabta ki rájuk.⁴⁴ (Néhányuk esetében – például Moravec László, Kovács István, Köteles Henrik – az 1962-es kizárásra úgy került sor, hogy a Központi Ellenőrző Bizottság az 1956-ban kapott, egyébként sem súlyos ítéletet korábban már törölte, vagyis „bűneik” egyszer már megbocsátást nyertek.)

A személyi kultusz éveiben elkövetett törvénysértésekről szóló jelentésnek az MSZMP Politikai Bizottsága 1962. augusztus 11-i ülésére beterjesztett végleges változata, majd a Központi Vezetőség augusztus 14–16-i ülésén elfogadott határozat fő felelősként Rákosi Mátyást, illetve az 1949-ben létrejött „trojka” tagjait (Rákosi Mátyás, Gerő Ernő, Farkas Mihály) nevezte meg. Rajtuk kívül előkelő helyet kapott az érintettek közül Péter Gábor és Kovács István egykori KV-titkár is. (Utóbbi inkább 1956 utáni szereplése miatt eshetett ki Kádár kegyeiből.) Az ÁVH egykori beosztottai, a törvénysértő perekben közreműködő bírók, ügyészek csak ezután következtek a sorban. A határozat velük kapcsolatban megállapította, hogy kevés kivétellel már elbocsátották őket a belügyi és igazságügyi szervektől, s *„a legutóbbi időkig általában kisszámú olyan ember maradt közülük e területeken, akik annakidején megtévesztve és jóhiszeműen jártak el, és később felismert hibájukat is becsületes munkával igyekeztek jóvátenni”*.⁴⁵ A határozat ismételten „elvi okokra” hivatkozott, amikor úgy döntött, hogy aki a törvénytelen eljárások végrehajtásában részt vett, a továbbiakban nem dolgozhat a belügy–bírószolgálat területén, és haladéktalanul vissza kell vonni minden olyan kitüntetését, amelyet annak idején bárki a törvénysértő eljárások során kifejtett tevékenységéért kapott.

A KB által 1961 novemberében kiküldött bizottság munkájával összefüggésben azonban még az 1962. augusztusi KB-ülés után is folyt a munka. A Belügyminisztérium II. Politikai Nyomozó Főosztálya Galambos József belügyminiszter-helyettesnek címzett, 1962. augusztus 17-i keltezésű feljegyzése szerint a Központi Ellenőrző Bizottság akkor még 17 ÁVH-s ügyész, illetve bíró ügyében folytatott vizsgálatot, és számítani lehetett a pártfegyelmi eljárás alá vontak számának bővülésére. Folyamatban volt a KB-határozat által érintett személyek eltávolítása a Belügyminisztériumból, a Vizsgálati Osztályon anyagot gyűjtöttek a belügyminiszteri posztot 1954 és 1956 között betöltő Piros Lászlóról és az ÁVH egykori főosztályvezetőjéről, Zsidi Gyuláról, s elkészült egy lista arról a 46 volt ÁVH-sról, ügyészeiről, bíróról, akiknek az útlevelét „figyelőztették”.⁴⁶

Ezzel csaknem egyidejűleg készült egy szovjet vonatkozású összeállítás is, amely azt vette számba, hogy a magyar törvénysértő perekben milyen szerepet játszottak a szovjet tanácsadók. Ezt a dokumentációt 1962. szeptember 5-én juttatta el Biszku Béla Vlagyimir Szemeczasztnijnak, a KGB akkori vezetőjének.⁴⁷

A Belügyminisztérium Személyügyi Főosztályának 1962. augusztus 21-i kimutatása szerint a Központi Bizottság határozata nyomán a Belügyminisztériumból nyugállományba helyeztek 12 főt, a polgári életbe pedig áthelyeztek 64 személyt.⁴⁸

A személyi kultusz éveiben a munkásmozgalmi személyek ellen indított törvénysértő perek lezárásáról szóló KB-határozat végrehajtásáról szóló jelentés 1962. október 23-án került a Politikai Bizottság napirendjére. Addigra a Legfőbb Ügyészség 180 volt elítélt ügyét vizsgálta meg abból a szempontból, hogy követtek-e el sérelmükre törvénysértést, amelyből 129 esetben perújítási indítványt terjesztett a Legfelsőbb Bírósághoz. Utóbbi 118 személyt teljesen, 8 személyt részben felmentett, 1 esetben megszüntette az eljárást, elutasított egy törvényességi óvást, s egy ügy még a jelentés elkészültének időpontjában is folyt.

A Belügyminisztériumhoz a 1962. augusztusi KB-határozatot követően – 1962. október 17-ig – 352 rehabilitációs kérelem érkezett, a kérelmezők többsége internálás és kitelepítés miatt kérte rehabilitálását.

A munkásmozgalmi személyek ellen indított törvénysértő perekkel összefüggésben 122 személy kérte anyagi és egyéb problémáinak (lakás, nyugdíj,

munka-jogfolytonosság) elintézését, ebből a jelentés összeállításáig 68 esetben történt intézkedés pénzsegély és 8 esetben lakás kiutalásáról.

A Politikai Bizottság elé terjesztett összefoglaló külön fejezetben foglalkozott a törvénysértésekért felelősök helyzetével. A dokumentum összeállításáig a Belügyminisztériumtól 77, az Igazságügy-minisztériumból 1, a Legfőbb Ügyészségtől 8, míg a Legfelsőbb Bíróságtól 10 főt helyeztek át. A leszerelések és áthelyezések lebonyolítása „humánus” módon történt; miután az érintettek felelősségét bizonyító anyagokat összegyűjtötték, és ezzel az illetőt szembesítették, felmérték az elhelyezési lehetőségeket, és a szervek vezető beosztású funkcionáriusai az áthelyezés okát minden személlyel megbeszélték. Egyesek ugyan még így is kisebbiteni vagy tagadni igyekeztek felelősségüket, a többség azonban igazságosnak tartotta az intézkedést – csak az váltott ki némi elégedetlenséget, hogy az áthelyezések következtében némelyeknek csökkent a fizetése, amit a napirend előadója, Biszku Béla egyszerű „figyelmetlenségnek” tudott be, s rögtön ígéretet is tett a szintén aggodalmaskodó Fock Jenőnek a kérdés megnyugtató rendezésére.⁴⁹ A Belügyminisztériumból ekkor elbocsátott volt ávosok sorsa egy-két kivételtől eltekintve jórészt ismeretlen. Ugyanakkor a Nagy Imre-pert is előkészítő Rajnai Sándor diplomáciai karriert futott be, és moszkvai nagykövetségként fejezte be pályafutását. Tihanyi János 1966-ban a Berlieni Magyar Kereskedelmi Kirendeltségre került, s tudomásunk szerint Moravec Lászlónak sem kellett megválnia a Finommechanikai Vállalat igazgatói székétől azért, mert kizárták a pártból.

A Központi Bizottság 1962. augusztus 14–16-i határozatának „feldolgozásaként” és a szükséges politikai tanulságok levonása végett 1962 novemberében a belügyi és igazságügyi szervek vezetői részére is elkészült egy összefoglaló a „*volt államvédelmi és igazságügyi szervek szerepéről a személyi kultusz idején a munkásmozgalmi emberek ellen elkövetett törvénysértésekben*”. A belügyi vezetés a KB határozatát úgy értékelte, hogy az jelentősen hozzájárult a politikai nyomozó szervek munkájának további javításához, és segítséget nyújtott a „*szocialista törvényesség maradéktalan érvényesítéséért folyó harcban*”.

A Központi Bizottság 1962. augusztusi határozata végre megnevezte a fő felelősöket, és ország-világ elé tárta az egykori Államvédelmi Hatóság által elkövetett szörnyűségeket. Azonban nemcsak bírósági felelősségre vonásra nem került sor, de a teljes igazság feltárása is elmaradt, hiszen ki merte volna boncolgatni például Kádár János szerepét a Rajk-perben? Ráadásul egy évvel később az 1963. évi 4. sz. törvényerejű rendelet a közkegyelem gyakorlásáról felmentést adott mindenkinek, „*akik hatalmukkal visszaélve a szocialista törvényességet megsértették*”. A belügyi vezetők 1963. március 22-i országos értekezletén Fehér Lajos, a Minisztertanács elnökhelyettese ezt a döntést a következőképpen indokolta: „*Hozzá kell tennem, hogy ez a paragrafus jóval több embert érint, mint akik ilyen bűncselekmények miatt büntetőjogilag felelősségre lettek vonva. [...] Őszintén megvallva, számbelileg ez a kategória a legkevesebb, mert jelenleg ilyen bűncselekmények miatt Magyarországon senki sem ül börtönben. De mégis nagyon fontos két ok miatt: Kegyelmet kapnak e kategóriából azok, akiket hasonló bűncselekmények miatt felelősségre vontak, vagy a büntetés egy részét töltötték le eddig, másik részére időközben a részleges amnesztia során felfüggesztést kaptak. E kategória mellett ezen kívül, a közkegyelem vonatkozik azokra is – és kérem ezt legyenek szívesek jól megfigyelni – akik hivatali hatalmukkal visszaélve, eddig bírói úton nem kerültek felelősségre vonásra. A döntés az, hogy nem is fognak kerülni. Az amnesztia úgy értelmezendő, hogy a jövőben sem indítható ellenük büntető eljárás az elkövetett bűncselekmények miatt. [...] Más szavakkal a személyi kultusz ilyen vonatkozásban is végérvényesen a múlté.”⁵⁰*

Az MSZMP Politikai Bizottságának majd 30 évvel később még egyszer foglalkoznia kellett az üggyel. A Politikai Bizottság 1989. február 7-i ülésén úgy határozott, hogy számba kell venni mindazokat a büntetőpereket, amelyekről nagy valószínűséggel feltételezhető, hogy koncepciós elemeket tartalmaznak, és azt ajánlotta az igazságügy-miniszternek, kezdeményezze a legfőbb ügyésznél azoknak a pereknek törvényességi óvását, amelyeknél a koncepciós jelleg egyértelmű.⁵¹ Az Országgyűlés június 2-án állást foglalt amellett, hogy szülessen törvény a koncepciós perek semmissé tételéről, majd egy

héttel később, június 9-én a legfőbb ügyész törvényességi óvást emelt a Nagy Imre-
perrel kapcsolatban.

Az Országgyűlés 1989. október 20-án fogadta el „Az 1956-os népfelkeléssel
összefüggő elítélések orvoslásáról” szóló 1989. évi XXXVI. törvényt, majd a
következő évben a pártállami parlament utolsó ülésnapján, 1990. március 14-én a XXVI.
törvény a semmisséget minden 1945 és 1963 közötti törvénytörő ítéletre kiterjesztette.

¹ Bővebben: Baráth, 1999.

² Kónya, 1956.

³ Baráth, 2000.

⁴ Nonn, 1967. Lásd még: *Szabad Nép*, 1956.

⁵ MOL M-KS 276. f. 53. cs. 298. ö. e. Jelentés és javaslat a politikai perek során kompromittált államvédelmi
tisztok ügyében.

⁶ Orehova–Szereda–Sztikalin (szerk.), 1998. Feljegyzés V. V. Asztafjev, a budapesti szovjet nagykövetség
ügyvivője és Egri Gyula KV-titkár 1956. augusztus 10-i beszélgetéséről. 222–227.

⁷ Szereda–Sztikalin (szerk.), 1993. Feljegyzés Andropov és Hegedűs András beszélgetéséről. 75.

⁸ MOL M-KS-276. f. 53. cs. 301. ö. e. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1956. augusztus 31-én tartott üléséről.
(A BM államvédelmi szervei munkájának egyes kérdései.)

⁹ MOL M-KS-276. f. 53. cs. 304. ö. e. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1956. szeptember 28-án tartott üléséről.
(Javaslat egyes volt államvédelmi tisztok büntetőjogi felelősségre vonásával kapcsolatban.)

¹⁰ A jelentés Péter Gábor vizsgálati dossziéjában maradt fenn. ÁBTL 3.1.9. V-150028.

¹¹ Farkas Mihályt a Legfelsőbb Bíróság Népbírói Tanácsa 1957. április 20-án 16 év börtönre ítélte.

¹² MOL XIX-B-1-ai 1957/8. (1. d.) Az Országos Rendőr-főkapitányság vezetőjének tájékoztató jelentése, 1957.
január 16.

¹³ Az 1954-ben Péter Gábor perében elítélt Károlyi Márton, Princz Gyula, Csapó Andor és Komendó János már
1956. november 21-én közös levélben fordultak a Magyar Népköztársaság Legfőbb Ügyészéhez. Büntetésük
félbeszakítását és azonnali szabadon bocsátásukat követelték arra hivatkozva, hogy ugyanazokért a bűnökért
elítélt társaik már valamennyien kiszabadultak. (Bővebben: ÁBTL 2.1. V-150027.) A Legfőbb Ügyész 1957.
február 21-én intézkedett is Károlyi Márton büntetésének a felülvizsgálat lezárásáig tartó félbeszakításáról.
Ügyüket a Legfelsőbb Bíróság Katonai Tanácsa 1957. június 15-én tárgyalta újra, s közülük Csapó Andor, Décsi
Gyula, Kovács József, Princz Gyula, Vándor Ferenc és Komendó János büntetését kitöltöttnek vette, Péter Gábor
és Károlyi Márton esetében a letöltött időt beszámították. 1957. augusztus 8-án az Elnöki Tanács Károlyi
büntetésének hátralévő részét kegyelemből elengedte.

¹⁴ Az MSZMP Ideiglenes Intéző Bizottsága 1957. április 9-ei ülésén született döntés arról, hogy Hazai Jenőt a
Belügyminisztérium Kémelhárító Osztálya vezetőjének nevezik ki. Hollós Ervinnek a Belügyminisztérium
Politikai Nyomozó Főosztálya Belső Reakció Elleni Harc Osztálya vezetőjévé történő kinevezéséről a testület
1957. április 16-án döntött. Baráth–Feitl (szerk.), 1993: 55. és 84.

¹⁵ *A Magyar Szocialista Munkáspárt...*, 1995: 62–63.

¹⁶ Ny. Sz. Hruscsov felelősségükről a következőket mondta: „A pártnak a személyi kultusz elítélését, a párton
belüli demokrácia fejlesztését, a hatalommal való mindennemű visszaélés elítélését és kijavítását, s a büntető
rendszabályok konkrét felelőseinek leleplezését célzó irányvonalával az első időkben élesen szembe helyezkedett
Molotov, Kaganovics, Malenkov és Vorosilov. Nem véletlenül történt, hogy erre az álláspontra helyezkedtek,
hiszen személyesen felelősek párt-, szovjet-, gazdasági, katonai és komszomolista káderekkel szemben
alkalmazott sok tömeges büntető rendszabályért, s a személyi kultusz időszakában előfordult sok más hasonló
jelenségért.” *Az SZKP XXII. kongresszusa...*, 1962: 109.

¹⁷ MOL M-KS 288. f. 5. cs. 250. ö. e. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1961. november 14-én tartott üléséről.

¹⁸ AVP RF f. 077. op. 40. papka 204. gy. 4.

¹⁹ MOL M-KS 288. f. 5. cs. 250. ö. e. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1961. november 14-én tartott üléséről.

²⁰ Uo.

²¹ MOL M-KS 288. f. 4. cs. 44. ö. e. Jegyzőkönyv a Központi Bizottság 1961. november 17-én tartott üléséről.

²² MOL M-KS 288. f. 30. cs. 1961/2. ö. e. Jelentés az SZKP XXII. Kongresszusa anyagaival kapcsolatos
visszhangról és egyes problémákról, 1961. november 15.

²³ ÁBTL 2.1. IX/2. sz. n. (233. d.) Összefoglalók koncepciós ügyekben.

²⁴ MOL M-KS 288. f. 5. cs. 252. ö. e. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1961. december 5-én megtartott
üléséről. (Javaslat a KB 1961. november 17-i ülésén kiküldött bizottság tevékenységére.)

²⁵ MOL M-KS 288. f. 30. cs. 1961/16. ö. e. BM Pártbizottság 1961. december 22-i kibővített ülésén készült
jegyzőkönyv.

²⁶ MOL M-KS 288. f. 47. cs. 732. ö. e. A levelet közreadja Huszár, 2002: 198–203.

- ²⁷ MOL M-KS 288. f. 5. cs. 256. ő. e. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1962. január 30-án megtartott üléséről.
- ²⁸ ÁBTL 2.1. 233. d. IX/2. Összefoglalók koncepciók ügyekben.
- ²⁹ Uo.
- ³⁰ MOL M-KS 288. f. 5. cs. 265. ő. e. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1962. május 15-én tartott zárt üléséről.
- ³¹ MOL M-KS 932. f. IV/289. KEB Rehabilitációs Bizottság iratai.
- ³² MOL M-KS 288. f. 5. cs. 265. ő. e. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1962. május 15-én tartott zárt üléséről.
- ³³ MOL M-KS 288. f. 5. cs. 268. ő. e. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1962. június 19-i üléséről. (A Központi Bizottság által a törvénysértések ügyében kiküldött bizottság jelentése, határozati javaslat a Központi Bizottságnak.)
- ³⁴ MOL M-KS-288. f. 5. cs. 269. ő. e. Javaslat az MSZMP Központi Bizottság Politikai Bizottságának a BM II. Főosztály szervezetének részleges módosítására.
- ³⁵ Uo.
- ³⁶ Urbán, 2007. Lásd még Cseh, 1999.
- ³⁷ MOL XIX-B-1-x (10. d.) Az 1962. augusztus 17-én tartott országos értekezlet jegyzőkönyve.
- ³⁸ MOL XIX-B-1-ai 1963/2180.
- ³⁹ Urbán, 2007: 59.
- ⁴⁰ Az adatokat lásd: Tabajdi–Ungváry, 2008: 65.
- ⁴¹ MOL XIX-B-1-au (16. d.)
- ⁴² MOL M-KS 288. f. 5. cs. 273. ő. e. Jelentés a Központi Bizottságnak a személyi kultusz idején elkövetett törvénysértésekről. D. n.
- ⁴³ ÁBTL 2.1. (233. d.) IX/1. Összefoglaló a belügyi és igazságügyi szervek vezetői számára a volt államvédelmi és igazságügyi szervek szerepéről a személyi kultusz idején a munkásmozgalmi emberek ellen elkövetett törvénysértésekben. 1962. november 14.
- ⁴⁴ Bauer Miklós, Köteles Henrik, Balogh Béla, Moravec László, Kovács István és Kapitány István említhető ezek között.
- ⁴⁵ MOL M-KS 288. f. 5. cs. 275. ő. e. A határozat szövege megjelent Vass–Ságvári (s. a. rend.), 1964: 554–558.
- ⁴⁶ ÁBTL 2.1. (233. d.) IX/1/2.
- ⁴⁷ Az összefoglalót és a levelet lásd: ÁBTL 2.1. (233. d.) IX/1/1. Szovjet vonatkozású anyagok.
- ⁴⁸ MOL XIX-B-1-aa 1965/3116. A KB 1962. augusztus 16-i határozatának végrehajtásáról szóló jelentésben a BM-ből eltávolítottak száma 77. (MOL M-KS 288. f. 5. cs. 280. ő. e.)
- ⁴⁹ MOL M-KS 288. f. 5. cs. 280. ő. e. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1962. október 23-i üléséről. (Jelentés a Központi Bizottság augusztus 16-i határozatának végrehajtásáról.)
- ⁵⁰ MOL XIX-B-1-x 10. d. Az 1963. március 22-én tartott országos értekezlet jegyzőkönyve.
- ⁵¹ MOL M-KS 288. f. 5. cs. 1051. ő. e.

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

2.1. A volt Zárt irattár levéltári anyaga

VI/1. (V-150028)	Péter Gábor és társai
VI/8. (V-150027)	Károlyi Márton
IX/2. sz. n.	Összefoglalók koncepciók ügyekben

Magyar Országos Levéltár (MOL)

M-KS 288. f. 4. cs.	MSZMP (Ideiglenes) Központi Bizottsága iratai
M-KS 288. f. 5. cs.	MSZMP KB Politikai Bizottsága iratai

M-KS 288. f. 30. cs.	MSZMP KB Adminisztratív Osztály iratai
M-KS 288. f. 47. cs.	Kádár János titkársága iratai
M-KS 276. f. 53. cs.	MDP KV Politikai Bizottsága iratai
M-KS 932. f.	Központi Ellenőrző Bizottság iratai
IV/289.	KEB Rehabilitációs Bizottság iratai
XIX-B-1-x	BM Országos és Főkapitányi Értekezletek
XIX-B-1-aa	BM Miniszterhelyettesi iratok
XIX-B-1-ai	BM Miniszteri Titkárság iratai

Arhiv Vnyesnyej Polityiki Rosszijszkoj Federacii (AVP RF)

f. 077. op. 40. papka 204. gy. 4. Magyar referatúra

Nyomtatásban megjelent források

A Magyar Szocialista Munkáspárt..., 1995

A Magyar Szocialista Munkáspárt VII. kongresszusa 1959. november 30. – december 5. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.

Az SZKP XXII. kongresszusa..., 1962

Az SZKP XXII. kongresszusa 1961. október 17–31. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.

Baráth–Feitl (szerk.), 1993

A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei 1957. április 5. – 1957. május 17. III. kötet. Szerkesztette: Baráth Magdolna és Feitl István. Budapest, Intera Rt.

Huszár (szerk.), 2002

Kedves, jó Kádár elvtárs! Válogatás Kádár János levelezéséből 1954–1989. Szerkesztette: Huszár Tibor. Budapest, Osiris Kiadó.

Nonn, 1967

Nonn György beszámolója az Országgyűlés 1956. július 31-i ülésén. *Az 1953. évi július hó 3-ára összehívott Országgyűlés Naplója. Hiteles Kiadás.* II. kötet. 28–51. ülés. Budapest. 1428–1449. hasáb.

Orehova–Szereda–Sztikalín (szerk.), 1998

Szovjetszkij Szozuz i vengerszkij krizisz 1956 goda. Dokumenti. Redaktori-szosztvityeli: Je. D. Orehova – V. Ty. Szereda – A. Sz. Sztikalin. ROSSZPEN, Moszkva.

Szereda–Sztikalin (szerk.), 1993

Vjacseszlav Szereda – Alekszandr Sztikalin (szerk.): *Hiányzó lapok 1956 történetéből. Dokumentumok a volt SZKP KB levéltárából.* Budapest, Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó.

Vass–Ságvári (s. a. rend.), 1964

A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962. Sajtó alá rendezte: Vass Henrik és Ságvári Ágnes. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.

Sajtó

Kónya, 1956

Kónya Lajos: A „politikai” foglyokról. *Irodalmi Újság*, október 20.

Szabad Nép, 1956

Minden téren megszilárdítjuk a szocialista törvényességet. A parlament elfogadta a legfőbb ügyész beszámolóját és a szabálysértési bizottságokról szóló törvényjavaslatot. Augusztus 2.

Hivatkozott irodalom

Baráth, 1999

Baráth Magdolna: Az MDP vezetése és a rehabilitáció (1953–1956). *Múltunk*, 4. sz. 40–97.

Baráth, 2000

Baráth Magdolna: Az ÁVH és az 1950-es évek rehabilitációs eljárásai. In *Államvédelem a Rákosi-korszakban. Tanulmányok és dokumentumok a politikai rendőrség második világháború utáni tevékenységéről.* Szerkesztette: Gyarmati György. Budapest, Történeti Hivatal. 187–202.

Cseh, 1999

Cseh Gergő Bendegúz: A magyar állambiztonsági szervek intézménytörténeti vázlata, 1945–1990. In *Trezor 1. A Történeti Hivatal évkönyve 1999.* Szerkesztette: Gyarmati György. Budapest, Történeti Hivatal, 79–83.

Urbán, 2007

Urbán Attila: Kádár politikai rendőrsége. A BM III. (Állambiztonsági) Főcsoportfőnökség felépítése és működése. *Rubicon*, 1. Különszám. 58–65.

Tabajdi–Ungváry, 2008

Tabajdi Gábor – Ungváry Krisztián: *Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon 1956–1990.* Budapest, 1956-os Intézet – Corvina.

Egy amerikai Budapesten

Az 1960-as években még némi feltűnést keltettek Magyarországon az USA-ból érkező nem hivatalos látogatók. Akiről most szó lesz, arra különösen felfigyelt a Belügyminisztérium. William Edgar Griffith az igazán gyanús amerikai beutazók közé tartozott. Nem is ok nélkül.

W. E. Griffith (1920–1998) a 20. század második felében az Egyesült Államok egyik legtekintélyesebb kommunizmus-szakértőjének, ezen belül elsősorban a közép- és kelet-európai kommunista rendszerek kutatójának és ismerőjének számított. A második világháború alatt az USA hadseregében főhadnagyként a francia és német hadszíntéren vett részt a harcokban, majd 1947-ben és 1948-ban a bajorországi amerikai katonai kormányzat náci-ellenes részlegét vezette. Hazatérve 1950-ben a Harvard Egyetemen fejezte be a katonai szolgálat előtt megkezdett egyetemi tanulmányait, és történelemből doktorált.

1950-től a Szabad Európa Rádió politikai főtanácsadójaként működött, egészen 1958-ig, amikor is a SZER amerikai vezetésével felmerült nézetkülönbségek miatt lemondott és Münchenből visszatért az Egyesült Államokba. A magyar hírszerzés értesülései szerint távozásának oka az volt, hogy nem értett egyet az akkori amerikai politikával a népi demokráciák irányában, mivel ő az úgynevezett nemzeti kommunista mozgalom felhasználását látta a leghasznosabbnak a keletre irányuló propagandában. 1959-ben a bostoni *Massachusetts Institute of Technology* (MIT) *Center for International Studies* (nemzetközi tanulmányok központja) vezető kutatója lett, s ezen belül az *International Communist Projectet* (a kommunista rendszerek nemzetközi kutatási programját) irányította. 1966-ban ugyanitt a politikai tudományok professzora lett, s 1990-ben innen vonult nyugdíjba. Az 1970-es és 80-as években közvetlen politikai szerepet is vállalt: régi kollégája és barátja, Zbigniew Brzezinski (Carter elnök nemzetbiztonsági tanácsadója) hivatalos szakértőjeként egy időben hetenként utazott Washingtonba, később, 1985–1986-ban az USA bonni nagykövetének főtanácsadója volt. A nemzetközi kapcsolatok és főként a kommunista rendszerek nagy tekintélyű kutatójaként sok könyv, tanulmány, újság- és folyóiratcikk tette ismertté a nevét nemcsak az Egyesült Államokban, hanem a világ más országaiban is a szélesebb tudományos körök számára.

Valószínűleg az 1956-os magyar forradalom tapasztalatainak alapján Griffith a kommunista rendszerek bukását nem a fegyveres felszabadítás útján remélte elérni, hanem a szabadságért küzdő belső ellenzéki áramlatok fokozatos erősödése, a nyugati szellemi és politikai befolyás növekedése, a kelet-nyugati kapcsolatok fejlesztése, egyszóval a Szovjetunió által fellazításnak nevezett folyamat eredményeként. Érdeklődési köre, miként egy állambiztonsági jelentés megfogalmazta, az alábbiakat foglalta magában:

„– párton belüli kérdések;

– a szocialista országok pártjai közti viszony, különös tekintettel a véleménykülönbségekre;

– népi demokratikus országok közötti területi és nemzetiségi problémák;

– Románia és Magyarország viszonyának alakulása, az erdélyi kérdés;

– Magyarország gazdasági helyzete;

– a KGST-n belüli együttműködés kérdései;

– eszmei hatások érvényesülése a magyar értelmiségi körökben”.¹

Griffith a helyszínen is igyekezett tanulmányozni ezeket a problémákat, rendszeresen járt Lengyelországba, Csehszlovákiába, Magyarországra, olykor Romániába és Kelet-Németországba is (amíg beutazási tilalom alá nem helyezték, Magyarországon például 1965-ben).

A szovjet típusú rendszerek ugyanis a tábor valamennyi országában rettegtek a fellazítástól, amely pedig az 1960-as évektől többek közt Magyarországon is megindult.² A nyugati befolyás elleni küzdelemben a szovjet és a népi demokratikus titkosszolgálatok szorosan együttműködtek. Ez megmutatkozott a William Griffith elleni államvédelmi tevékenységben is. Érdekes azonban, hogy a magyar Belügyminisztérium (BM) III/II. Csoportfőnöksége, azaz a kémelhárítás csak 1965-ben nyitott külön dossziét, amelybe azután összegyűjtötték mindazt, ami a belügyi nyilvántartásokban korábbi időkből megtalálható volt róla. A kémelhárítás Griffith megfigyelését csak 1964-ben kezdte meg aktívan. Közvetlenül az készítette erre, hogy a lengyel államvédelmi szolgálat 1964 júliusában táviratilag értesítette magyar kollégáit: William E. Griffith felszállt egy Varsóból Budapestre tartó repülőgépre. A kémelhárításnál Szabó József őrnagyot bízták meg azzal, hogy sürgősen gyűjtse össze az amerikaiakra vonatkozó anyagot, és kezdeményezze a szükséges intézkedéseket. Az eredményről Szabó július 16-i jelentéséből értesülhetünk.³ Az őrnagy – mint jelentette – a Csoportfőnökség adattárában az alábbi feljegyzést találta: *„Griffith William Edgar a Szabad Európa Rádió politikai tanácsadója, azonban csak formailag, mert a valóságban hírszerző, akin keresztül a Szabad Európa Rádió naponta kap a hírszerzéstől titkos politikai utasításokat.”*

Szabó József a BM és a KEOKH nyilvántartásaiból megtudta, hogy a magyar hírszerzés 1958-ig foglalkozott Griffithszel, a SZER-től való távozása után azonban tovább már nem gyűjtöttek róla anyagot. Griffith 1964 előtt is többször járt Magyarországon. 1959 augusztusában egy hetet töltött Budapesten, részt vett Révai József temetésén, és felvette a kapcsolatot néhány ismert íróval.⁴ Innen hazatérőben megállt Münchenben, és beszámolt a SZER munkatársainak kelet-közép-európai tapasztalatairól. A magyar kémelhárítás ottani, „Tamási” és „Gulácsi” fedőnevű ügynökeinek jelentése szerint elmondta, hogy *„beszélt Münnich Ferenc miniszterelnökkel, valamint néhány íróval és más emberrel. Nézete szerint feltétlenül javult a helyzet Magyarországon, s Magyarország szerinte a legnyugatibb ország a szocialista országok között.”* Griffith úgy látta, hogy kialakulóban van egy *„új típusú hazafiság, amely mélyen ellene van a rezsimnek, de tisztában van a realitásokkal és lehetőségekkel”*. 1961-ben újra be akart utazni, de akkor nem kapott vízumot (mert más elfoglaltságaik miatt a belügyesek nem tudtak volna vele foglalkozni). 1963-ban a KEOKH nyilvántartása szerint néhány napig a Gellért Szállóban lakott, erről az útvjáról azonban nincs több információnk.

Mindamellet a BM tévesen hitte azt, hogy a SZER politikai főtanácsadói állása, majd a bostoni egyetemi tanárság csak fedésül szolgál, s Griffith valójában kém. Ez a szovjet tanításokon felnőtt magyar kémelhárítók elképzelése volt – a „ki mint él, úgy ítél” elve alapján. Az amerikai hírszerzés valóban nagymértékben támaszkodott a tudományok eredményeire, a nemzetközi kérdések szakértőire, valóban kapcsolatot tartott fenn a legjobb egyetemek professzoraival és neveltjeivel, de ez a kapcsolat általában nem azt jelentette, hogy a tanácsadók hivatásos hírszerzői állást töltöttek volna be.

Griffitht a lengyel figyelmeztetés hatására 1964-es budapesti tartózkodása alkalmával szoros operatív ellenőrzés alá vették – igaz, némi késéssel, nem a megérkezése pillanatától. A Margitszigeti Nagyszálló 251-es szobájában telefon- és helyiséglehallgatást működtettek, elrendelték külső figyelését, ami azt jelentette, hogy július 14-től elutazásáig, július 19-ig minden lépését igyekeztek regisztrálni. Hat figyelési jelentés maradt fenn róla.⁵ Mindezekon felül szállodai szobájában 16-án titkos kutatást tartottak, amelynek során lefényképezték a zárt aktatáskájában talált noteszeit, iratait, még a magánleveleit is (később a lengyel, keletnémet és csehszlovák vonatkozású anyagok fotómásolatait megküldték az illetékes baráti államvédelmi hatóságoknak).

Az említett titkosszolgálati eszközökkel regisztrálni tudták, kikkel találkozott Griffith budapesti tartózkodása alatt, s részben azt is, miről beszélt velük. Az amerikai professzort már a megfigyelés első estéjén felkereste Szalai Sándor szociológus egyetemi tanár, akivel a szálló akkor üres kerthelyiségének egy félreeső asztalánál hosszan, két és fél órán át beszélgettek. *„Beszélgetésük tartalmát nem lehetett megállapítani”* – írta jelentésében Szabó őrnagy. Mindenesetre operatív fényképek készültek az asztalnál ülő két emberről. A hátralévő öt napban az amerikai még kétszer találkozott a figyelők által

„Tudós” fedőnéven szemmel tartott Szalaival. Július 15-én az utóbbinak I. kerület Attila út 125. II. emelet 1. sz. alatti lakásában vacsoráztak. Ide kissé késve megérkezett Szalai egyik barátja, a *Népszava*, majd a *Népakarat* egykori főszerkesztője, Horváth Zoltán is, akit „Író” fedőnévvel tisztelték meg. A figyelők ezúttal azt is konstatálták, hogy a csengetésre Griffithnek egy nő nyitott ajtót, akivel németül köszöntötték egymást, sőt még akkor is ott voltak valahol, amikor később Horváth Zoltán üdvözölte az ajtót nyitó személyt.⁶ A lakásban akkor éppen nem volt helyiséglehallgatás (3/e rendszabály), azt csak később építették be, így a társalgás tartalmáról nem tudtak beszámolni. De egy másik lehallgatásból, amelyről alább lesz szó, mégiscsak megtudták, Griffith milyen benyomásokat szerzett a beszélgetőtársak nézeteiről. Szalaival egyébként még egy találkozója volt: az elutazása előtti napon a Duna Szálló éttermében együtt ebédeltek.

Griffith itt-tartózkodása idején felkereste a Magyar Sajtó Házát (az épületbe a figyelők nem követték), majd az MTA Szociológiai Kutatócsoportját. Itt, az I. kerület Úri utca 49. sz. alatti épületben sikerült megtudniuk, hogy a 25-ös szobába ment, ahol „egy Hegedűs nevű személy” tartózkodott (azaz Hegedűs András egykori miniszterelnök, a kutatócsoport akkori igazgatója). Ellátogatott még a közgazdaság-tudományi egyetemre is. Itt a külkereskedelmi tanszék vezetőjével, Vajda Imrével beszélgetett. Még két magyar beszélgetőpartnerről jelentettek a figyelők: Varga Ivánról és Szecskó Tamásról (az előbbivel való kapcsolatot különösen gyanúsak találták a kémelhárítók).

Találkozott ezenkívül két éppen Budapesten tartózkodó amerikai tudóssal: William McCaggel és Philip Stone-nal. Többször beszélt amerikai diplomatákkal is, felkereste az USA budapesti követségét, amelyet a magyar belügyesek az 1-es számú megfigyelt és lehallgatott objektumként tartottak megfigyelés alatt. Griffith az elutazása előtti napon beszámolt budapesti tapasztalatairól Jones amerikai ügyvivőnek annak lakásán, vagyis a Zugligeti úti rezidencián. E beszélgetés lehallgatásával szerzett a belügy információt Lukács György marxista filozófus, valamint a szociáldemokrata Szalai Sándor és Horváth Zoltán aktuális nézeteiről. Ezt az értesülést a III/II. Csoportfőnökség olyan fontosnak ítélte, hogy belevette a Belügyminisztérium által az MSZMP Politikai Bizottságának rendszeresen küldött tájékoztató jelentésébe. A július 24-i tájékoztató jelentés (amelynek jobb felső sarkába a szokásos „Szigorúan titkos” megjelölés mellé utólag odagépelték a „/Csak a PB. tagjainak!/” utasítást is) két oldalon számol be arról, mit szűrt le Griffith a beszélgetés alapján az ismert magyar filozófus álláspontjáról. Eszerint: *„Lukács magára maradt, dolgozik ugyan néhány munkán, de helyzete tükrözi a »Sztálini időszak elhúzódó hatását«. [...] Lukácsot bosszantja az, hogy az egyik oldalon revizionistának, a másik oldalon sztálinistának nevezik. [...] Lukács szerint nincs marxizmus Magyarországon, csak a régi sztálinizmust ismerik, ami nem ér semmit, s ami csak a visszaélésre és korrupcióra ad alkalmat.”⁷*

Az amerikai professzor *„beszélgetései alapján megállapította, hogy az erdélyi kérdés nagyon foglalkoztatja ezeket az embereket. [...] Furcsának találta, hogy maga Horváth Zoltán, aki szociáldemokrata, gyűlöli a Horthy-rendszert, kétszer volt börtönben, olyan szenvedéllyel, szélsőséges nacionalizmussal beszélt Erdélyről.”⁸*

Az amerikai diplomatával folytatott beszélgetések lehallgatásával a kémelhárítók arról is bizonyosságot szereztek, hogy Szalai Sándor segített Griffithnek kapcsolatot teremteni jó néhány magyar értelmiséggel (Szalai már korábban is gyanússá vált a BM szemében nyugati tudósokkal fenntartott kapcsolata miatt).⁹ Egy későbbi operatív tervben azt tartották érdemesnek idézni a lehallgatott beszélgetésekből, hogy Griffith még július 17-én elmondta (az 1-es számú objektumban): Szalai és társai újra felveszik a kapcsolatokat a Nyugattal, aktív harcosai a tudományos és kulturális cseréknek: *„Most éppen azon vagyok, hogy Szalaival megpróbáljam elintézni, hogy beszélhessek és kapcsolatba kerülhessek ezekkel az emberekkel.”¹⁰*

Ami a diplomáciai épületek lehallgatását illeti, elképzelhetetlen, hogy az amerikaiak ne tudtak volna róla. Feltehető, hogy csak olyasmit beszéltek meg ezekben a helyiségekben, amit ártalmatlannak véltek. Griffith különben a követség – a magyar kémelhárítás által az USA hírszerzése itteni rezidensének tartott – másodtitkárával az épületen kívül, autóban, étteremben is beszélgetett.

A figyelési jelentések egyébként meglehetősen unalmas olvasmányok, néhány érdekes, mulatságos mozzanat azonban található bennük. Előfordult például, hogy

valamilyen (esetleg forgalmi) ok miatt azt írták: „figyelésre felvenni nem tudtuk”, majd később: „ellenőrzésünk során” újra „felvettük figyelésre”. (Egy esetben másfél óra múltán a Gundel Étterem nyitott teraszán – nyilván a lehallgatásból tudták, hogy az illető ott lesz.) A jelentésekben gyakran kitértek a megfigyelt mozgására, vagyis hogy végzett-e „önellenőrzést”. Griffith, mint tapasztalt kommunizmus-szakértő, többször is igyekezett megállapítani, követik-e. Ha a megfigyelt személy levelet dobott egy postaládába, intézkedtek a „levélkivonásra”. A taxisok rendszámát feljegyezték, és amikor Griffith kétszer utazott ugyanazzal a taxival, a taxis személyét is lenyomozták (kiderült, hogy véletlen volt: a taxis szeretett a Margitszigeti Nagyszállónál állomásozni). Egy esetben Griffith a Kisroyal Étteremben hiába várakozott valakire, akivel nyilván előzőleg találkozót beszélt meg. Egy idő után telefonálni próbált, de ez nem sikerült neki (ami nem meglepő azok számára, akik akkor Budapesten éltek). Távozás előtt a mellékhelyiséget is felkereste. A figyelők ezután megvizsgálták a telefonfülkét meg a WC-t is, de nem találtak semmit.

Mint már jeleztem, az 1964-es budapesti beutazással kapcsolatos iratok egy 1965-ben megnyitott dossziében találhatóak, s az erre vonatkozó adatok is nagy részben az 1965 májusában készült, már említett operatív tervben olvashatók. Ebből az O-13128 jelzetű iratkötegből (amely ma az egyetlen, Griffithről található dosszié az ÁBTL-ben) nem derül ki, mi indította a kémelhárítókat arra, hogy éppen 1965 márciusában nyissanak dossziét róla. Az oldalak egy részén látható áthúzott lapszámok persze azt mutatják, hogy ezek máshonnan kerültek ide, utólag azonban nem lehet rekonstruálni, hol volt az eredeti helyük. Mindenesetre ebben az évben a dossziényitáson és az operatív terv elkészítésén kívül semmi nem történt. Lehetséges, hogy Griffith újra Magyarországra akart jönni, de ezt már csak azért sem tehetette, mert 1965-ben tilalmi listára vették. Egyetlen érdemi lépésnek van nyoma: 1965 júniusában a III/II. Csoportfőnökség 2-a alosztálya (osztályvezető: Kovács András őrnagy, alosztályvezető: Rédei Miklós alezredes) átírt a III/III-4. Osztálynak, s tájékoztatta arról, hogy Griffith amerikai professzor általuk történt „feldolgozása” során milyen adatok kerültek elő Szalai Sándorról: *„Kérjük az elvtársakat, hogy dr. Szalai Sándor ellenőrzését a fentiek figyelembevételével szervezzék meg. Az operatív munka egybehangolása és koordinálása érdekében javasoljuk a kapcsolatot felvenni a III/II/2-a. alosztállyal.”*¹¹

Ekkor ugyanis a kémelhárítás élénken szorgalmazta Szalai „feldolgozását”, hiszen Griffith megfigyelésekor úgy ítélték meg, hogy az ismert szociológus a legfontosabb magyar kapcsolat. Az iratokból kiderül, hogy már 1964 nyarán – mielőtt Szalai Sándor a látókörükbe került – megpróbáltak információkat szerezni a tudóssal már régóta foglalkozó III/III. Csoportfőnökségtől. Ez azonban akkor nem hozott eredményt, mert az illetékes alosztálynak éppen nem volt sem hálózati, sem egyéb lehetősége Szalai megfigyelésére. A belső ellenség elhárítását végző csoport korábban ugyan figyelő-dossziét nyitott róla, de *„megállapításaik szerint Szalai jelenleg [azaz 1964 nyarán] nem fejt ki ellenséges tevékenységet, sőt kapcsolatai ávós besúgónak tartják, ezért kerülnek a vele való találkozást”*.¹² Megjegyzendő, hogy korábban, 1959-ben és 1960-ban éppen a belügyesek terjesztették el róla – a III/III-4. Osztály vezetője, Hollós Ervin alezredes kezdeményezésére –, hogy az ő ügynökük. Így akarták ugyanis lejáratni és elszigetelni Szalait a Kádár-rezsimmel szemben álló baráti és ismeretségi körétől.¹³ A kémelhárítók viszont 1964-ben is veszélyesnek tartották őt: *„Baráti köre revizionista közgazdászok, filozófusok, kompromittált és jobboldali politikusokból tevődik össze. Életcéljának a »polgári demokráciáért« folyó harcot tekinti. [...] több tehetséges fiatal közgazdászt és filozófust tömörít maga köré, és fertőzi őket.”*¹⁴ Egy másik bűne, hogy amerikai tartózkodásait (ekkor már többször eltöltött néhány hetet, illetve hónapot az USA-ban) *„arra használja fel, hogy tehetséges szociológusok és közgazdászok meghívását elintézzze”*.

Szalai Sándorral a továbbiakban a III/II. Csoportfőnökség valóban sokat foglalkozott, és a róla már korábban megnyitott figyelő-dossziének a III/III. Csoportfőnökség által addig gyűjtött két kötetét (ÁBTL T-9738/1 és /2) mintegy másfél évtized alatt újabb kötetekkel gyarapította. Griffitht viszont – legalábbis az itt található iratok szerint – a kémelhárítás a következő években alig méltatta figyelemre. Nyilvánvalóan ezután (de feltehetően ezt megelőzően is) elsősorban a hírszerzés (III/I.

csoport) foglalkozott vele. A kémelhárításnál 1968-ban készült egy feljegyzés, amely Griffith magyar kapcsolatait sorolta fel, s amelyet nem küldtek el felső szervnek, csak ebben a dossziében, illetve a „társadalmi kapcsolat” dossziéjában raktak le. Itt a feljebb már említettekén kívül csak Ádám György közgazdászt (akit 1958-ban ötvenhatos tevékenységéért életfogytiglanra ítélték, de az 1963-as amnesztia keretében szabadon engedtek), Griffith 1964-es tolmácsnőjét és Urbán László disszidens magyart említik (az utóbbi ekkor Bostonban Griffith munkatársa volt).

Ezek után 1970-ben a tilalom ellenére a washingtoni külképviselet beutazóvízumot adott (hogy tévedésből-e vagy más okból, nem tudható) Griffithnek, aki június 20-tól 24-ig Budapesten tartózkodott, innen pedig Bukarestbe utazott. Ekkor is megfigyelték, de az akkor készült jelentések nincsenek a dossziében. Itt csak annyit írtak erről, hogy programját Boldizsár Iván állította össze, találkozott Réczei László nemzetközi jogász professzorral, Bognár Józseffel és persze Boldizsár Ivánnal. Mindez csak egy 1973-ban papírra vetett feljegyzésből derül ki, amelyet a III/II-1-a. osztály abból az alkalomból készített, hogy Griffith újra Budapestre érkezett.

Ezúttal kényszerhelyzetben adták ki neki a vízumot, mert Moszkvából jöve a Ferihegyi repülőtéren kérte a beutazást. Griffith itt-tartózkodása alatt, 1973. július 14-én és 15-én a III/I. Csoportfőnökség ellenőrizte. A feljegyzés szerint a következőket állapították meg:

„Griffith felkereste az MTA Művészettörténeti Intézetét /Bp. I. Úri u. 62. sz./, a Magyar Külügyi Intézet igazgatóját, majd az Angol Követséget.

Személyes találkozót bonyolított le Örkény István író lakásán Boldizsár Ivánnal, majd a szállodában Márkus Györgyné [...] az MTA Szociológiai Intézet munkatársával, Vajda Miklóssal [...], a lapkiadó vállalat olvasószerkesztőjével és újból Boldizsár Ivánnal.

Griffith-tel figyelése során megállapított kapcsolatba került személyek Boldizsár, Vajda esetében azonosság, hogy mindkettő a »Quarterly« c. angol nyelvű lap munkatársai. [A kissé nehézkes megfogalmazás ellenére értjük, hogyan működött az éberség.]

Griffith Örkény lakására menet 14-én hosszabb útvonalon keresztül kb. másfél órán keresztül két szakaszban gépkocsival, illetve gyalogosan történt önellenőrzést végzett.

A Magyar Külügyi Intézetben történt látogatásról a III/I. Csfség »SzT« állományú beosztottja utólag értesült, melyet jelzett. Griffith tárgyalásáról készült feljegyzést mellékelten csatoljuk.”¹⁵ Ebből kiderült, hogy az amerikai két kérdés érdekelte: a helsinki előzetes konzultáción, továbbá a bécsi fegyverzetcsökkentési megbeszéléseken elfoglalt magyar álláspont.

Ezután még regisztrálták, hogy Griffith milyen rendszámú és kiknek a tulajdonát képező autókön utazott (a Bognár József igazgatása alatti MTA Afroázsiai Kutató Intézet, továbbá Hernádi Miklós író, valamint Vajda Miklós és Boldizsár Iván autóján). Az eddig megnevezett személyeken kívül még Radnóti Zsuzsannát és özvegy Radnóti Istvánnét is felsorolták a „kapcsolatok” között.

A következő évben Griffith újra be akart utazni Magyarországra, de erről csak annyit tudunk meg, hogy a III/II-es csoportfőnök kérésére a Külügyminisztérium engedélyezte a beutazást, sőt levette az amerikaiak tiltólistájáról, mert már nem a SZER-nél dolgozott. A kémelhárítás „operatív érdekből” javasolta az engedélyezést, mert azt remélték, Griffith találkozik Szalai Sándorral, s így bizonyítékokat szerezhetnek utóbbi kémtevékenységére. Erről az utazásról azonban már semmi sem található a dossziében. Egyszer még szó van arról, hogy 1983-ban Griffith tíz napra szóló beutazási vízumot kapott, ebben az évben azonban már végképp törölték a tilalmi listáról (de azért a beutazásról még értesítették a III/I. Csoportfőnökség illetékesét).¹⁶

Az államvédelmi iratokból kirajzolódó kép szerint Griffith nem Magyarország, hanem csak a Kádár-rendszer számára jelentett veszélyt. Valójában Magyarország barátja volt, akit igazán érdekeltek a magyarok nézetei, cselekedetei, gondjai. És tett is valamit az érdekünkben – már csak azért is, hogy más amerikai politikusokkal és tudósokkal együtt a hidegháborút felváltó fellazítás politikáját hirdette és támogatta. A szovjet típusú kemény diktatúrák által olyannyira rettegett és üldözött fellazító politika

eredményei mégiscsak elviselhetőbbé tették a magyarok számára is a „táborban” eltöltött további évtizedeket.

¹ ÁBTL 3.1.5. O-13128. Jelentés, 1973. július 4.

² Az imperialista fellazítás, más néven ideológiai diverzió magyarországi vonatkozásainak legalaposabb kifejtése: Révész, 2004. Az 1960-as évekre vonatkozó tömör összefoglalás, forrásközléssel: Sváby, 2006.

³ ÁBTL O-13128. Jelentés, 1964. július 16.

⁴ Uo. A BM III/II-2-a alosztály átirata a III/III-4. Osztály vezetőjének, 1965. június 15. Uo. Jelentés, 1973. július 4.

⁵ Uo. 1–6. sz. Jelentések „Mester” figyeléséről, 1964. július 14-től július 19-ig. A megfigyelt személynek a figyelők ad hoc fedőnevet adtak, ez azonban csak a figyelés időtartamára volt érvényes.

⁶ Uo. 2. sz. Jelentés „Mester” figyeléséről, 1964. július 15.

⁷ Uo. Tájékoztató jelentés, 1964. július 24. Griffith és az USA-követség másodtitkárának beszélgetését július 15-én az amerikai követség épületében, az ügyvivővel történt beszélgetését 15-én és 17-én hallgatták le, de a tájékoztató jelentésekben összevontan számoltak be az így szerzett értesülésekről.

⁸ Uo. Tájékoztató jelentés, 1964. július 29.

⁹ Gál, 2010.

¹⁰ ÁBTL O-13128. Operatív terv, 1965. május 12.

¹¹ Uo. BM III/III/4. Osztály vezetőjének, 1965. június 15.

¹² Uo. Jelentés, 1964. július 16.

¹³ Gál, 2010.

¹⁴ ÁBTL O-13128. Operatív terv, 1965. május 12.

¹⁵ Uo. Jelentés, 1973. július 4.

¹⁶ Uo. Szolgálati jegy, 1983. június 3.

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

3.1.5. Operatív dossziék

O-13128

Griffith William Edgar

Hivatkozott irodalom

Gál, 2010

Gál Éva: „Lejáratás” és „bomlasztás”. A Kádár kori állambiztonság esete Szalai Sándorral. *Történelmi Szemle*, 2. sz. 237–271.

Révész, 2004

Révész Béla: *Az állambiztonsági szervek politológiai kutatásainak kérdéséhez*. Szeged, a Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának Tudományos Bizottsága (Acta Jur. et Pol.).

Sváby, 2006

Sváby Enikő: Az „imperialisták fellazító taktikája”. Avagy hogyan készült a hatalom az 1956-os forradalom 10. évfordulójára? *ArchívNET*, 6. sz. http://www.archivnet.hu/politika/az_imperialistak_fellazito_taktikaja.html (utolsó letöltés: 2012. október 5.)

Szerkesztőségi közlemény

Előző számunkban jelent meg Gellért Ádám – Gellért János: Az 1941. évi kőrösmezői deportálások című tanulmánya. A szerzők a megjelenést követően a 29. végjegyzetbe tartozó szöveg módosítását kérték szerkesztőségünktől. Kérésüknek ezúton tudunk eleget tenni.

A módosított szöveg tehát a következő:

„A honvédelmi miniszter javaslatára a minisztertanács elhatározta, hogy a magyar honvédség által elfoglalt lengyel területre kitelepíti a lengyel állampolgárságú zsidókat. [Keresztes Fischer] közölte továbbá, hogy erre vonatkozó rendelkezéseit Siménfalvy Sándornak, a KEOKH vezetőjének közvetlenül megadta.”